

М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

ЎРТА ОСИЁДА
IX—XII АСРЛАРДА
МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ
(УЙҒОНИШ ДАВРИ МАДАНИЯТИ)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ

Оврупо тарихида XV—XVII асрлардаги маданий юксалиш Ренессанс, Уйғониш даври номини олган бўлса, Урта Осиёда илк Уйғониш даври IX—XII асрга тўғри келади.

Бу даврда бутун Шарқу Ғарбда машҳур бўлиб ном қолдирган Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний каби мутафаккирлар, Фирдавсий, Рудакий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Юнакий каби адиблар шу давр фарзандларидир. Рисолада Урта Осиёдаги илк Уйғониш даври — IX—XII асрлар маданияти, оламшумул маънавий ютуқлари, ўзига хос хислатлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Тақризчилар:

фалсафа фанлари доктори **Ж. АЛИҚУЛОВ**,
филология фанлари номзоди **А. ИРИСОВ**

X 0503000000—954 Рез. 94 © **Ўзбекистон Республикаси ФА**
М 355 (04)—94 «Фан» нашриёти, 1994 й.

ISBN 5—648—02152—6

КИРИШ

Жамиятнинг янгилануви, СССР империясининг қулаши, барча миллий республикаларнинг мустақил давлатларга ажраб кетиши тарихий ривожланишда асримизнинг 80-йилларида рўй берган энг муҳим ва асосий жаҳоншумул ҳодиса бўлди.

СССРнинг хом ашё базасига айлантирилган, унинг қолоқ чекка ўлкаларидан бири бўлган Ўзбекистон ҳам мустақилликка эришди. Ўз герби, ўз байроғига, мустақил ҳукумати ва сиёсатига эга бўлди. Бу халқимиз тарихида рўй берган буюк воқеадир.

Бу тарихий ўзгаришлар мамлакатда, жумладан, Ўзбекистонда қурилган социализм пойдеворининг ниҳоятда бўш эканлигини исботлади, шу билан бирга уни қуриш даврида йўл қўйилган барча соҳадаги қўпол хатоликларни ҳам очиб ташлади. Бу хато, камчиликларни ижтимоий ҳаётнинг маълум бир соҳасигагина мансуб этиб кўрсатиш ёки кичик соҳа билан чегаралаб қўйиш мутлақо нотўғридир. Улар ҳам назарий, ҳам амалий масалаларга оиддир.

Бир томондан, назаримиздаги ақидачилик, сиёсатдаги диктатура, буйруқ ва топшириқбозлик, иккинчи томондан, назария, сиёсат ва амалиётнинг бир-биридан узилиб қолиши ҳаётимиздаги камчилик, хатоларнинг кўпайиб боришида, ижтимоий ривожланишда, дунё ижтимоий-иқтисодий тараққиёт тажрибасидан ажраб қолишимизда салбий роль ўйнади.

Сталин даврида ўрнатилган бюрократик-тоталитар бошқарув системаси туфайли ижод эркинлиги қувгинга учраганлиги, маънавий ташаббус бўғиб келинганлиги ҳозирда ҳаммага аён бўлиб қолди. Узоқ йиллар давомида маданий тараққиёт соҳасида ниҳоятда салбий роль ўйнаган КПСС Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги қарори (1947) ўша даврдаги партия маданий сиёсатининг энг ёрқин намуналаридан биридир. И. В. Сталиннинг «Ленинизм асослари» асарида олға сурилган «социализм қуриш, унинг ғалаба қила бориши жараёнида синфий кураш-

нинг авж олиши» ҳақидаги назарий фикр мафкуравий курашнинг борган сари кучайиб боришини назарда тутган ва «капиталистик қуршов таъсирида кўпайиб боровчи турли ғайрисоциалистик ғоялар»га қарши қаратилган сиёсатни авж олдиришни мақсад қилиб қўйган эди. Бу эса бошқа соҳалардаги сингари маънавий ҳаётда ҳам мислсиз қурбонларга олиб келди; маданий тараққиёт эса унинг ички зиддиятларини қидириб топиш ва авж олдириш, тўхтовсиз ўзаро курашлар йўлига буриб юборилди.

Тоталитар социализмни мустаҳкамлашга қаратилган ва фанда янгилик деб талқин этилган «шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият» тушунчаси уйдирма эканлиги аниқ бўлди.

Бу жараён замонавий маданий ходисаларнигина эмас, ўтмиш маданият тарихини, маданий меросни ўрганишда ҳам асосий мезонга айланди. Маданият ғоявийлаштирилди, тўлиғича сиёсатга, синфий мақсадга бўйсундирилди. Пролетар маданиятини яратиш, унинг бошқа жамият маданий бойликларидан устунлигини исботлаш асосий вазифа қилиб қўйилди. Барча маданий бойликлар, инсоний қадриятлар мафкура ва сиёсатнинг муҳим қисмига, уларни амалга оширишнинг асосий воситаларидан бирига айланиб, мустақиллигини йўқота борди. Бу — маданиятнинг вазифасини торайтиришга, умуминсоний объектив йўналишдан ажралишига олиб келди.

Маънавий мерос, тарихий-маданий жараён социализм синфий манфаати нуқтаи назаридан талқин этилиб, бир ёқлама ёритилди: дунё илмида кенг маълум бўлган қатор тарихий воқеалар синфий, ғоявий манфаатимизга «мос келмагани» учун четлаб ўтилди, кўп ҳолларда уларга нотўғри, бир ёқлама баҳо берилди.

Уз вақтида тарихимиздаги Яссавий, Нақшбанд, Темур ва темурийлар, Хўжа Аҳрор, Бобур каби маълум шахсларнинг зиддиятли фаолиятини ўрганиш қоралаб келинди. 1973—74 йилларда Темур ва Яссавийнинг Урта Осиё маданияти тарихидаги роли ҳақида бир неча рисола ва мақолалар нашр этилган бўлиб, бу асарлар республикамиз юқори сиёсий органи томонидан чиқарилган қарорга кўра синфийлик принципларини бузишликда қораланди. Ҳозирда қайта қуриш туфайли қўлга киритилган янги тафаккур, маданият ривожини янги таъшуниш бундай қоралашнинг ақидачилик, бирёқламлиқ натижаси эканлигини, илмий асоссизлигини очиб ташлади.

Шунингдек маданиятимиз тарихида — XX аср бошларида шубҳасиз ижобий аҳамият касб этувчи жадилизм ҳаракати ҳамда унинг йирик вакиллари Фитрат, Беҳбудий кабилар ижоди буржуа идеологиясини тарғиб этиш номи билан тўлиғича қораланди.

Дин, хусусан, ислом тарихини, унинг маданиятга таъсири, манбаларини объектив ёритишда дунё илмидан орқада қолиб кетилди. Чунки бу масалалар билан қизиққан шахсга шубҳа билан қаралар эди. Дин тарихи ва назарияси соҳасида саводсиз бўлиб қолишимизга атеистик таълим-тарғиботнинг кучайтирилиши, сиёсатлашуви ҳам сабаб бўлди.

Эндиликда дин ҳақидаги тасаввуримиз ўзгариб бормоқда. Диннинг ахлоқий масалалар билан узвий боғлиқлиги, у ахлоқ-одоб, маънавиятни бойитишда муҳим манба эканлиги намоён бўлмоқда.

Россияда христианлик тарқалишининг 1000 йиллигини, Урта асрнинг йирик мутафаккири ва муҳаддислари ал-Бухорий, ат-Термизийларнинг юбилейини нишонлаш, бу — маданият тарихи, хусусан дин тарихига, маънавийликдаги, ахлоқий ҳаётдаги унинг ҳақиқий тарихий ўрнига тўғри баҳо бериш намунаси — янгича тафаккур ютуқларидандир.

Шунингдек, узоқ йиллар давомида маънавий тарихимизда жуда катта ўрин тутган тасаввуф таълимотини, мистика ва унинг мактабларини ўрганишни инкор этиб келдик. Ҳолбуки, бу дунё илмий адабиётида жуда кенг ўрганилаётган мавзулардан ҳисобланарди. Биз кўпгина машҳур мутафаккир адибларимиз ижодини (Бедил, Амир Хисрав, Жомий, Навоий, Машраб ва бошқалар) тасаввуф назарияси ва амалиётини ўрганмай туриб объектив ёрита олмаймиз.

Ҳозирда инсониятнинг кенг тараққиёт оқимига қўшилиш, ижтимоий қарама-қаршиликларни умуминсоний манфаатлар асосида ҳал этиш ижтимоий фан ва республикамиз сиёсатининг энг асосий йўналиши бўлиб қолди.

Бу масала маданиятнинг назарий масалаларини ҳам қайта кўриб чиқишни талаб этади. Биз маданиятдаги мутлоқлаштирилган синфийлик, тор ғоявийлик принципларини эндиликда умуминсоний маънавий бойликлар, умумбашарий қадриятларни ўзлаштиришдек буюк манфаатлар нуқтаи назаридан қайта ишлаб чиқишимиз зарур.

Ҳақиятнинг янгилануви маданиятдаги байналмилал-интернационаллик ва миллийлик тушунчасига, уларнинг

муносабатлари диалектикасини талқин этишга ҳам янгиликлар олиб кирди. Бу соҳада ҳам узоқ йиллар давомида қатор хатоларга — юзакичилик, ақидачилик ва ҳаётдан узилиб қолишликка йўл қўйилганлиги маълум бўлиб қолди. Бу масала мамлакатимиз ҳаётида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этувчи миллий муносабатлар ривожини тўғри англаш ва талқин этиш билан узвий боғлиқдир.

Ҳолбуки, миллий масалани талқин этишда биз ҳаётдан узилиб, ниҳоятда «илгарилаб» кетдик. Уйлаганимизни ҳақиқат деб билдик. Кўп йиллар давомида миллий масала узил-кесил ҳал этилди, деган тасаввур билан яшадик. Бу фикр миллий муносабатлар ҳақидаги назарий тафаккурни, илмий тадқиқотларни сустрлаштирди, чалғитди, шу билан бирга у ҳаётимизни жадаллик билан байналмилаллаштириш лозимлиги тўғрисидаги нотўғри, ниҳоятда юзаки тасаввурни келтириб чиқарди.

Маданиятлар интернационаллашуви — байналмилаллашувини жадаллаштириш, бу соҳадаги шошма-шошарлик кичик миллатлар маданиятларининг аста-секин йўқолиб, катта миллатлар маданиятига сингиб кетишига олиб келишини сўнгги йиллардаги тажриба кўрсатди. Бу соҳадаги административ-буйруқ усули миллий жумҳуриятлар учун маънавий йўқотишларга олиб келди.

СССР халқлари маданияти «мазмунон социалистик, шаклан миллий» деб талқин этилди. Сиёсатда ҳам, амалиётда ҳам миллий ранг-барангликка, миллий маданият хислатларига эътибор сусая борди.

Қайта қуриш бундай фикрлар юритиш маънавий тараққиёт учун зарар эканлигини, миллий маданиятлар ривожини, улар учун барча шароитлар яратиш жумҳуриятлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг, турғунлик даври хатоларини енгишнинг, улар маданиятининг тезкорлик билан юксалишининг муҳим шартини эканлигини кўрсатди. Бундан ташқари СССР даги барча миллий маданиятлар ривожининг мазмуни, асосий мақсади бўлмиш социализмнинг ўзи бузилган бўлиб чиқди; биз ҳақиқий эркин жамиятни энди қурамыз.

Ҳозирда барча жумҳуриятларда миллий маданиятни ривожлантириш, шу муносабат билан миллий маънавий-маданий меросни, анъаналарни ўрганишга қаратилган ҳаракатнинг кучайиб бориши характерлидир.

Хусусан, қатор миллий жумҳуриятларда миллий тилларнинг давлат тили деб қабул этилиши ва миллий тилларни тиклаш ва ривожлантиришга бўлган интилиш бунинг ёрқин мисолидир. Маданиятимизнинг миллий

Бойликлари ва имкониятларини ишга солиш маданий тараққиётимизнинг, маънавий эркинликнинг муҳим шарт-шароити бўлиб юзага чиқмоқда.

Маданиятимизнинг байналмилаллашуви бир томонлама, кичик миллат маданий анъаналари, бойлигининг катта миллат маданиятига мослашувини эмас, балки ўзаро баробар интилишни назарда тутди. Бу жараёнда барча миллат тенг ва баробар жавобгарлик ҳиссини сезмоғи даркор. Шу вақтга қадар маданиятларнинг байналмилаллашуви деганда асосан мамлакат ичидаги жараён талқин этиб келинди. Ҳозирда умумбашарий қадриятларни ўзлаштириш зарурияти бу тушунчамизни кенгайтиришни, жаҳон халқлари билан маданий алоқаларни кучайтиришни, дунё халқлари маданиятининг байналмилаллашувини талаб этмоқда. Бу талаб маданий мерос, маданиятимиз тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этмоғи даркор.

Қайта қуриш мафкураси ижтимоий-сиёсий, тарихий ҳодисаларни англаш, тасаввур этишга катта янгиликлар олиб кирди, тарихий онг чуқурлашди ва бу йўлда қатор имкониятлар амалга оширилмоқда.

Хуллас, жамиятнинг янгиланиш мафкураси, янгича фикрлаш маънавий-маданий мерос, маданий алоқаларни ҳақиқий илмий асосда тушуниш, талқин этишда кенг имконият, эркинлик яратди. Бу эркинлик сўнги маданий ривожланишимизнинг эски қолиплардан чиқиб умуминсоний тараққиёт, маънавий юксалишнинг кенг йўлига тушиб олишида зарурий шарт-шароитларни вужудга келтиради.

* * *

Мустақилликка эришган жумҳуриятимиз миллий маданиятининг тезкорлик билан ривожланиши табиий равишда унинг асосий манбаи бўлмиш маданий меросимизни кенг ва чуқур ҳамда илмий асосда изчил ўрганишимизни тақозо этади. Маълумки, узоқ ўтмишга эга бўлган Ўрта Осиё халқлари тарихи ўз бошидан турли воқеаларни, кўтарилиш ва сусайиш даврларини кечирган. Бу даврлар тарихда шубҳасиз маълум из қолдирган. Хусусан, маданиятимиз тараққиётида IX—XII асрлар катта роль ўйнади. Бу давр Ўрта Осиё халқларини дунё маданиятида машҳур қилди. Чунки Ўрта Осиё халқларининг бу даврда қўлга киритган маданий ютуқлари, илм-фан соҳасидаги янгиликлари дунё маданияти, илм-фан ривожининг ажралмас ҳалқасини ташкил этади.

Бу давр Ўрта Осиё маданияти шарқшунослик илмида кўпгина олимлар томонидан ўрганилган ва у ҳақда кўп асарлар нашр этилган. Бу давр маданиятининг айрим масалалари Ўзбекистонда А. Саъдий, Қори Ниёзий, И. М. Мўминов, Я. Ғуломов, В. Зоҳидов, М. Т. Ойбеқ, В. Абдуллаев, Н. Маллаев, Г. А. Пугаченкова, М. М. Ҳайруллаев, У. Қаримов, А. Асқаров, П. Г. Булгаков, А. Қаюмов, А. Ҳайитметов, Ш. Шомуҳамедов, И. Абдуллаев, О. Файзуллаев каби қатор олимларимиз томонидан ёритиб берилгандир. Биз бу даврни Ўрта Осиё маданияти тарихида Уйғониш даври деб атадик. Лекин бу давр маданиятининг жуда кўп саҳифалари, муаммолари ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Сўнгги йилларда жамиятнинг янгилануви туфайли олий таълимни қайта қуриш натижасида олий ўқув юртлари дастурига «Маданият назарияси ва тарихи» фани киритилди. Бу фан талабаларни дунё халқлари маданиятининг қисқача тарихи билан, шунингдек, Ўрта Осиё халқлари маданияти билан кенг таништиради. Лекин афсуски, бу соҳада ҳали Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихи бўйича кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган дарслик, қўлланмалар деярли йўқ.

Мазкур рисола кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган бўлиб, унда Ўрта Осиё маданиятидаги илк Уйғониш даври, хусусан IX—XII асрлар маданияти ҳақида қисқа ва тўпланма маълумотлар бериш мўлжаллангандир.

УЙҒОНИШ ДАВРИ МАДАНИЯТИ ВА УРТА ОСИЁ

XV—XVII асрлар жаҳон тарихида Ренессанс ёки Уйғониш даври номи билан машҳурдир. Бу даврда Европа мамлакатларида бирин-кетин маданий юксалиш кўзга ташланади. Бу маданий юксалиш, биринчи навбатда, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар билан, жамият ҳаётида шаҳарларнинг, шаҳар маданиятининг, ҳунармандчилик ишлаб-чиқаришининг ривож топиши билан узвий боғлиқ эди. Ренессанс маданияти биринчи бўлиб Италияда бошланди. Маълумки, Италия ўша даврда Урта денгизда, темир йўл ва ҳаво йўллари бўлмаган бир даврда, сув йўли орқали савдо-сотиқни ривожлантириш, бошқа мамлакатлар билан турли иқтисодий-маданий алоқаларни авж олдиришда марказий ўринлардан бирини эгаллар эди.

Италия сув йўли орқали бевосита ривож топган Шарқ давлатлари, хусусан, араб давлатлари билан яқиндан алоқада бўлишга интилди. IX—XII асрларда Яқин ва Урта Шарқ халқлари, мусулмон Шарқи маданиятининг юқори чўққига кўтарилгани тарихдан маълум. Италиянинг бу давлатлар билан иқтисодий-маданий алоқалари Европада Ренессанс маданиятининг вужудга келишида муҳим роль ўйнаган.

Италиянинг шарқий қўшниси бўлган Испанияда эса мусулмон маданиятини бевосита ривож эттирган араб давлати—Қордова халифалиги деярли XV асрларга қадар давом этди. Булар ҳаммаси Италияда бошланган Ренессанс, Уйғониш маданияти шаклланишида IX—XII асрларда Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида вужудга келган араб тилидаги маданият, Шарқ Уйғониш даври маданияти, фани билан узвий боғлиқлигини кўрсатади.

XII—XIV асрларда Италияда Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Марвозий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд каби машҳур Шарқ олимларининг асарлари лотин тилига таржима этилди, араб илмий ютуқларини ўрганишга интилиш кучайди. Бу асарлар Европага кенг

тарқалди ва Ренессанс маданиятининг муҳим қисмига айланди.

Яқин ва Урта Шарқ Уйғониш маданиятининг шаклланишида Урта Осиё маданий анъаналари катта аҳамият касб этади.

Яқин ва Урта Шарқда ислом динининг тарқалиши
Яқин Шарқда араб халифалигининг шаклланиши ва ривожин билан узвий боғлиқдир. Бу халифалик ислом байроғини остида аста-секин Арабистон чегарасидан чиқиб, Урта Шарқ томон юриш бошлаб, у ердаги мамлакатларни босиб ола бошлади. Бу жараён исломни тарқатиш билан узвий боғлиқ ҳолда олиб борилди. VIII аср охири — IX асрнинг ўрталарига келиб араб халифалиғи Шарқда энг кучли ривож топган империяга айланди. Хусусан халифлар Мансур, Хорун ар-Рашид, Маъмун даврларида халифаликнинг марказий шаҳарлари, хусусан Бағдод иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг ривож топган шаҳарлардан бирига айланди. Маданият, илм-фан тараққий этди. Бу ерда турли илмий, диний музокаралар авж олди, турли мамлакатлардан келган илм вакиллари томонидан кенг илмий муҳокамалар уюштириладиган бўлди, илмгоҳлар вужудга келди, китоб кўчириш, турли тиллардан араб тилига илмий китоблар ўгириш авж олди, махсус таржимонлар мактаби вужудга келди, асар ёзишга қизиқиш кучайди. Бу жиҳатдан, айниқса, Хорун ар-Рашид ва Маъмун даври муҳим аҳамият касб этади.

Бу даврда биринчи академия — «Донолик уйи» ташкил топди ва бу ерда турли илмларнинг ривожини учун кенг имкониятлар яратилди, араб халифаси Маъмун унинг ривожига махсус маблағ ажратиб турди.

Академия — «Донолик уйи»да халифаликнинг турли ўлкаларидан келган араб, яҳудий, форс, турк, ҳинд, юнон олимлари биргаликда иш олиб бордилар. Унинг фаолиятида Урта Осиёдан борган олимлар ҳам муҳим роль ўйнайди.

Бу давр маданияти адабиётларда Яқин Шарқда Уйғониш даври маданияти сифатида талқин этилади. Ҳақиқатда ҳам бу даврдаги Яқин Шарқдаги араб тилидаги маданият ўз мазмуни, йўналиши, ютуқлари билан Уйғониш даври маданий юксалишини ўзида ифода этди. Уйғониш даври маданияти бошқа ўлкалардаги сўнгги маданий юксалишга катта таъсир кўрсатди.

Урта Осиёда Уйғониш даври. Маълумки, VIII асрларда Урта Осиё Яқин Шарқда янги вужудга келган

араб давлати — халифалик томонидан истило этилди. Кескин курашлар, қаршиликларга қарамай ерли халқ босқинчиларга қарам бўлиб қолди. Буюқ олим Беруний ва тарихшунос Наршахий тафсирича босқинчилар ерли халқларга ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан катта зарар келтирди — ерли ҳокимият тугатилди, шаҳарлар, қадимги маданият ёдгорликлари, мавжуд ёзувлар йўқ қилинди, китоблар ёндириб юборилди, архитектура, санъат намуналари барбод бўлди. Илм-маънавият фидойилари қурбон этилди ва ҳоказо, Халқ халифаликка, янги динга қарам қилинди. Маънавий норозилик кучая борди, халқ мустақилликни тиклаш учун курашга қўзғалди. VIII—IX асрларда Абу Муслим, Шариқ ибн Шайх, Сумбатмағ, Муқанна бошчилигида халқ қўзғолонлари бўлиб ўтди. Улар босқинчиларга қарши ҳурлик, озодлик учун курашдилар.

Халқнинг мустақиллик учун кураши натижасида IX асрнинг охирида Ўрта Осиёда ерли Сомонийлар давлати вужудга келди, бу — араб халифалигига қарамликдан қутулиш, мустақилликни қўлга киритиш эди. Лекин бой-феодаллар, қабила бошлиқлари ўртасида аҳиллик, бирлик, келишувнинг йўқлиги туфайли ўзаро низо, курашлар авж олди, 3—4 аср давомида Сомонийлардан ташқари яна Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар ва бошқа давлатлар вужудга келди, улар узоқ умр кўрмай йўқ бўлиб кетди. Лекин шу билан бирга Яқин ва Ўрта Шарқда янги шаклланган мусулмон ўлкалари ўртасида иқтисодий-маданий алоқалар авж олди. Маданият намуналари билан алмашув, ўзаро маънавий таъсир кучайди. Қадимги ҳинд, эрон, араб, юнон маданий бойликлари қоришиб, адабиётларда «мусулмон маданияти» деб ном олган янги маданий қатлам вужудга келди.

Қадимги маданият анъаналарига ниҳоятда бой бўлган Ўрта Осиёда мустақилликка эришган халқ бу давр ичида ўз маданиятини юксакликка кўтара олди. Шаҳарлар, шаҳар маданиятининг тез ривожига ҳамда маданий алоқаларининг кучайиши самараси бўлган Уйғониш, Ренессанс шу даврда бошланди, Ўрта Осиё илм-фан, маънавият, тарихда мисли кўрилмаган намуналар яратди.

Форобий, Абу Али ибн Сино, Беруний, Фирдавсий, Рудакий, Бухорий, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Кошғарий, Замахшарий кабилар шу давр маданий юксалишининг қоялари, чўққиларидир. Ҳаттоки араб халифаси Маъмун Ўрта Осиё олимларини халифаликнинг марказига олиб кетгани ва улар Бағдод академиясининг кўрки

бўлиб, илм учун хизмат қилганликлари тарихдан маълум, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Жавҳарий, ибн Мансур Марварудий каби олимлар шулар жумласидандир. Ўрта Осиёнинг буюк ўғлонлари номи дунё маданияти саҳифасида олтин сатрлар билан ёзиб қолдирилган. Социал утопия шу даврда шаклланди: Форобий асарларидаги етук, юксак жамоа ва комил инсонлар ҳақидаги фикр-хаёллар шу давр маҳсулотидир. Ўрта Осиёда бу даврда уч тилда: араб, форс, туркий тилларда ижод этилди, тафаккур мевалари ёзувларга муҳрланиб, Шарқнинг турли бурчақларигача етиб борди.

Бу давр маданияти ўзининг кучли гуманистик руҳи, инсонпарварлик нафаси, одамларни ўзаро дўстликка чақириши, ақлни эъзозлаши билан умуминсоний қадриятлар юксаклигига кўтарила олди.

Ўрта Осиё маданияти тарихида Уйғониш, биринчи навбатда, қарамликдан қутулиш, мустақил тафаккур, мустақил ижод, мустақил маънавийлик — мустақилликнинг самараси бўлди.

XIII асрнинг 20-йилларида Ўрта Осиё халқи Шарқда, Мўғулистонда шаклланган Чингизхон давлатининг беаёв хуружига учради. 2—3 йил давомида Ўрта Осиё, Мовароуннаҳр ва Хуросон босиб олинди, яна шаҳарлар вайрон, турли маданий бинолар, йўллар, боғу роғлар барбод бўлди, китоблар ёндирилди, халқ энди чингизийлар қарамлигига тушди, лекин бу қарамлик ва ҳуқуқсизлик узоққа чўзилмади. Яна мустақиллик учун кураш бошланди. Мовароуннаҳр ва Хуросонда Мўғул ҳукмронлиги борган сари кучлироқ зарбага учрай борди, Самарқандда мустақил сарбадорлар давлати вужудга келди.

XIV асрнинг 60-йилларидан бошлаб мўғуллар ҳукмронлигига қарши Амир Темур етакчилигидаги мустақиллик учун ҳаракат Мовароуннаҳр ва Хуросонда кучли давлатнинг вужудга келиши билан якунланди. Бир асрдан сал кўпроқ давом этган бу мустақил давлат яна илм-фан, адабиёт-санъатнинг юксалишига имконият яратди. Мустақил бўлган халқ яна эркин нафас олиб ўз ичидаги янги истеъдодларга шижоат, янги куч, илҳом баҳш этди. Бу X—XII асрдаги душман хуруж натижасида узиб қўйилган Уйғонининг тикланиши, маънавий раванқнинг иккинчи босқичи эди. Бўғиб қўйилган маданий қудрат, маънавий куч яна қўзғалди... Бошқача бир тарихий шароитда бу куч ўз даврига мос ҳолда ажойиб ранг-баранг маданий ютуқлар, маънавий бойликлар билан XV аср саҳифасини безатди, уни тарих-

да унутилмас жило, ранг, ютуқлар билан бойитди. Ўз даври маънавий ютуқларининг турли қирраларини фаолиятлари ижодларида ёрқин ифодалаган Али Қушчи, Коший, Лутфий, Журжоний, Тафтазоний, Давоний, Кошифий, Беҳзод, Жомий, Хўжа Аҳрар каби олим, фозил ижодкорлар шу давр маҳсулидир. Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий бу маданий кўтаринкилик чўққиларидир. Масалан, Навоий мутафаккир шоир, олим, маърифатчи эди. Унинг узоқ йиллар давомида темурий шоҳларидан Хусайн Бойқаро саройида доно маслаҳатчи, вазирлик фаолияти ҳокимиятни маърифат йўлига йўллаб туришда, Уйғониш маданиятини таъминлашда ниҳоят муҳим аҳамият касб этди. Унинг бевосита таъбири, иштироки билан 200 дан ортиқ маданият муассасалари қурилгани маълум.

Бу даврдан асосан икки тилда: форс ва туркий тилларда ижод этилган. Илғор мутафаккирлар Жомий, Навоий ижодларида ҳам етук жамоа, комил инсон, юксак ахлоқий муносабатлар ҳақидаги социал утопия ўзига хос тарзда янада тикланиб, ривожлантирилган. Мустақиллик маданий уйғонишни тиклаган, янада юксалтирган.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, мустақил бўлиб мамлакат бошқа қўшни ўлкалар, бошқа маданият марказларидан ажраб қолмаган, аксинча, қўшни мамлакатлар билан иқтисодий-маданий алоқалари тенглик асосида янада ривож топган.

Уйғониш маданияти Урта асрларда Шарқда бошланган, у Ғарбга катта таъсир кўрсатиб, сўнг Европага кўчган.

Мустақиллик бирлик, ўзаро иноқлик ва бир мақсад йўлида курашув натижасида қўлга киритилиши ҳамда сақлаб қолиниши мумкинлиги тарихда бир неча бор исботланган. Мустақиллик илм-фан, маърифатга таянсагина, ижтимоий-маданий тараққиётда юксак ютуқларга эришиш мумкин. Тарихда доно шоҳлар, ҳокимлар ҳам ўз саройига илму фозилларни, зиёлиларни тўплаганлар, уларга имкон туғдириб, куч-ғайратларини мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлашга йўналтирганлар.

Мустақиллик, бу — маънавий худбинлик, қуруқ кеккайиш, мақтанчоқлик эмас, бу — оғир меҳнатни, халқни фаровонлик йўлида олиб боришга қаратилган мажбурият ва сафарбарликни, ғурурни назарда тутати.

Мустақиллик, бу — бошқа ўлкаларнинг ҳам мустақил маънавиятини иззат-ҳурмат этишни, улар билан маданий ва бошқа алоқаларни кенгайтиришни, улардан

ўрганиш ва бор билганини баҳам кўришни кўзда ту-тади.

Бу айниқса биз учун ҳозирда муҳимдир. Хоразмшоҳлар саройида турли ўлкалардан келган туркий, эроний, ҳинд, хитойлик маданият вакиллари ижод этишган. Улар учун йўл ҳар доим очиқ бўлган. Маданий алоқалар, маданиятларнинг ўзаро таъсири, умуман маданий юксалиш уйғонишнинг муҳим омилларидандир.

Мустақиллик ижодий ақл, фикрнинг ривожига қанча кенг имкон ярата олса, унинг мустақамланиши учун йўл-йўриқ, воситалар ҳам шунча кўп ва ранг-баранг бўлиб вужудга келишини ўтмиш тарих сабоқлари кўрсатди. Форобийнинг доно раҳбар ёки раҳбарлар бошчилигида фозил жамоа, комил инсон, ўзаро ёрдам асосида яшовчи халқлар ҳақидаги хаёллари, Жомий, Навоийларнинг адолат ҳукмрон бўлган ўлкалар, чексиз инсонийлик ва юксак ахлоқ-одоб ҳақидаги ўйлари шундай мустақилликда турилган ва, аввало, мустақилликни назарда тутди. Ҳозирда умуминсоният манфаати тарихнинг биринчи саҳифасидан ўрин олаётган бир даврда мустақиллик, илм-маърифатни эъзозлаш, инсонга муҳаббат, ўзаро аҳиллик ва маънавий юксалишнинг қиммати янада кучайиб бормоқда.

Мустақиллик ва уйғониш, мустақиллик ва юксалиш узвий боғлиқдир, у биздан ақл-идрокни, билимни, истеъдоду қобилиятни, фаолликни, куч-ғайратни талаб этади.

УРТА ОСИЁДА АРАБЛАР ИСТИЛОСИ ВА ИСЛОМ ДИНИНИНГ ТАРҚАТИЛИШИ

Урта Осиё VIII аср бошларида араблар истилосига учради, бу воқеа янги ислом динининг тарқатилиши билан боғлиқ эди. Лекин араблар Урта Осиёда қаттиқ қаршиликка учрадилар, чунки улар бу ерда маданий ва иқтисодий жиҳатдан анча юксак ривож топган халқларга дуч келдилар.

V—VII асрларда Урта Осиё сиёсий-иқтисодий, маънавий ҳаётида олдинги даврга қараганда жуда катта, улкан ўзгаришлар бўлиб ўтди. Катта ҳудудни ўзига бўйсундирган Кушон империяси қулаб, Шимолдан келган хуннларнинг бир тармоғи бўлмиш эйфалитлар Урта Осиёни ўзларига бўйсундирдилар ва Эрон — сосонийларга қарши кураш олиб бордилар. Лекин кўчманчи эйфалитлар ўтроқ ва маданий жиҳатдан юқори бўлган Урта Осиё халқлари ҳаётига кескин ўзгариш кирита олмадилар. Бу даврда бошқариш, савдо-сотик ишлари ерли ҳукмдорлар қўлида сақланиб қолди, улар эйфа-

литларга солиқ тўлаб, уларнинг умумий ҳукмдорлиги остида мустақил фаолиятда бўлдилар.

Эйфалитлар ҳокимияти ҳам узоқ давом этмай, турк хоқонлиги томонидан суриб ташланди. Икки дарё оралиги — Мовароуннаҳр ўз ҳокимиятини Эрон ва Хитойгача кенгайтирган турк хоқонлигига бўйсундирди. Ташқаридан келган босқинчиларнинг хуружлари ерли халқ ва ҳукмдорларнинг ҳаёт тарзи, ижтимоий-иқтисодий, маданий турмуши ривожига муҳим таъсир кўрсата олмади. Шу билан бирга ерли халқнинг бу босқинчиларга қарши кураши ижтимоий тараққиётни, иқтисодий муносабатларнинг феодаллашувини тезлаштирди.

Ерли халқнинг асрлар давомида ривожланиб, маълум анъаналар яратган маданияти ташқаридан келган турли босқинчиларнинг маънавий таъсирини ўзига сингдириб юборди. Турғунликка тушиб қолган маданий ҳаётда сиёсий ўзгариш, ижтимоий-иқтисодий алоқаларнинг кучайиши натижасида VI—VII асрларга келиб, Урта Осиё араблар истилоси ва исломнинг кириб келиши арафасида анчагина жонланишга юз тутди. Савдо-сотиқ ривожланди, шаҳарлар тиклана бошлади, маданият маркази бўлмиш янги шаҳарлар вужудга кела бошлади. Қишлоқ хўжалигида ҳам кўтарилиш юз берди, сўғориш каналлари тартибга солинди, шаҳар ва қишлоқларда ҳунармандчилик ривожланди, тўқимачилик, қимматли металллардан нафис буюмлар ясаш, ўймакорлик, деворга расмлар чизиш, бой архитектурага эга бўлган ҳашаматли бинолар қуриш, ганчкорлик, ҳарбий анжомлар ясаш кенг авж олди. Бу даврда сўғд, туркий ва хоразм ёзувларининг тарқалганлиги, бу ёзувларда турли афсонавий асарлар ёзилганлиги маълум. Болаларга 5 ёшдан бошлаб маълумот бера борилиши, уларни турли ҳунарларга ўргатилгани манбаларда кўрсатилади.

XII аср муаллифи Ибн Мансур Марварудий «Тарих-и муборак шоҳ» асарида шундай ёзади (бу муаллиф Урта Осиёдан, Марваруд қишлоғидан): «Туркларда (олий) мартабалар ва даражалар бўлмаса-да, улар шундай мақтовга сазоворли шухратга эгадирларки, муслмон ҳокимларининг қудрати Оллоҳ ёрдамида (фақат) турклар туфайлидир. Шу сабабли Туркистондаги турклар бошқа халқларга нисбатан устунликка эгадирлар...

Бу мақтовга сазовор хулқларидан ташқари яна турклар бошқа халқларга нисбатан қатор устунликка эгадирлар. Булардан бири шундаки, ҳеч қайси мамла-

кат катталиги, кенглиги жиҳатидан Туркистонга тенг кела олмайди...

Туркистонда ишлаб чиқариладиган ва бошқа мамлакатларга олиб борилиб катта нархларга сотиладиган моллар ажойибдир, улар жуда кўп: татар, тибет, хотон мускуслари, хитой ва чиний деб аталувчи қимматбаҳо кийимлар, юқори сифатли қизил турк ёқути, турли мўналар... дунёда тенги йўқ тоза отлар, тезюрар туялар ва ҳоказо.

Сўғднинг пастки қисмида тоғ бор. Унда кумуш, олтин, зумрад конлари мавжуд... У ерда темир, қўрғошин, симоб, соф нашатир ва купарис конлари ҳам бор, уларни бошқа мамлакатларга олиб чиқилади...

(Туркистон) халқларини бошқалардан ажратиб турувчи яна бошқа айрим нарсалари мавжуд. Шулардан бири турк тили бўлиб, бу тил араб тилидан кейинги энг яхши ва таъсирли тиллардандир. Ҳозирда одамларнинг турк тилини ўрганишга интилишининг сабаби шундаки, аввалги замонларда амир ва ҳарбий бошлиқларнинг кўп қисми турклардан бўлган, ҳокимият улар қўлида бўлган; ҳар қандай фойдали нарсалар, олтин, кумушлар ҳам уларнинг қўлида эди...; зодагонлар, амалдорлардан чиққанлар ва уларнинг ўғиллари турклар хизматида бўлган. Яна, туркларда ёзув бўлган: улар осмон жисмлари ва унинг сирларини билганлар; болаларни саводга ўқитганлар. Уларда икки хил ёзув бўлган: сўғд ва тогузгус ёзуви. Сўғд ёзувида йигирма бешга яқин ҳарф бўлган ва уч ҳарф «зод», «за» ва «гайн» бўлмаган; ўнгдан сўлга ёзилган, ҳарфлар бир-бири билан қўшилмаган... Тогузгус ёзуви... йигирма саккиз ҳарфдан ташкил топган; ўнгдан сўлга ёзилган ва улар бир-бири билан қўшилмаган. Турклар шеър ёзишни — қасида, рубойларни билганлар¹.

Хитой манбаларида кўрсатилишича, бу даврда Самарқандда дунёвий масалаларни ҳал этиш учун фойдаланиладиган ёзма қонунлар тўплами мавжуд бўлган ва унда тартибни сақлаш, низоларни ҳал этиш ишларига катта эътибор берилган. Бу даврда Урта Осиёда оловга сиғиниш билан бирга буддизм, манихейчилик, зардуштийлик, несторианлик динларининг таъсири кучайган, турли ибодатхоналар мавжуд бўлган. Урта Осиёнинг кўп шаҳарларидан ўтган ва Ғарб билан Шарқ мамлакатларини боғловчи «Ипак йўли» ерли сўғд ва туркий халқларнинг моддий ва маънавий маданияти ривожига муҳим роль ўйнади.

¹ Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIV вв. Ташкент 1882 г. стр. 81.

VII асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий ва маданий ҳаётда муҳим бурилишга олиб келган катта тарихий ўзгаришлар рўй бердики, унинг сўнгги тараққиёт учун аҳамияти катта бўлди.

Бу тарихий ўзгариш аввало Араб ярим оролида вужудга келган оламшумул тўнтаришлар билан боғлиқ. Арабистонда турли халқлар тарқоқ ҳолда кўчманчилик билан кун кечирганлар, мавжуд ерларнинг бир қисмигина деҳқончилик учун яроқли бўлган ва у ерларда улар боғдорчилик, ҳунармандчилик, савдо билан шуғулланганлар. Бошланғич, қабилачилик жамоа тузумининг емирилиб бориши, мулкий тенгсизликнинг кучайиши ижтимоий зиддиятнинг авж олишига олиб келган. Қабилалар ўз худоларига, ибодатхоналарига эга бўлганлар. Бу ҳам уларнинг маънавий тарқоқ бўлишига сабаб бўлган. Худди шундай шароитда барча араб қабилаларини бирлаштиришга қаратилган ислом дини вужудга келган.

Исломнинг вужудга келиши, мусулмон диний ақидаларининг шаклланиши Макка шаҳарида туғилиб ўсган Муҳаммад (570—632) исмли шахс номи билан боғлиқдир. Муҳаммад 610 йилдан бошлаб ўз диний тарғиботини бошлаган, барча арабларни қабиласи, жинси, ижтимоий мавқеи, иқтисодий аҳволидан қатъи назар ягона худога — Оллоҳга сифиниш ва бўйсунишга тарғиб қилган ва ўзини худонинг ердаги вакили — «Пайғамбар» деб эълон қилган.

Худо номидан Муҳаммад пайғамбар томонидан айтилган исломнинг асосий ақидалари, ахлоқий ва ҳуқуқий нормалари ундан сўнг ёзилган «Қуръон»га киритилган ва бу китоб мусулмонларнинг муқаддас китоб ҳисобланади. Қуръондан сўнгги иккинчи муқаддас китоб «Ҳадис»дир, у Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти, фаолияти, айтган кўрсатмалари, қилган ишлари, суҳбатлари ҳақидаги турли маълумот ва ривоятлари тўпламидан иборат. Ҳадис Қуръондан сўнг қозоғга туширилган. Даврлар ўтиши билан ҳадислар тўпланиб, тартибга солина бошланган. X асрларга келиб обрўли ва ишонарли деб танилган ҳадисларнинг 6 та тўплами вужудга келган, ҳадисларни йиғувчи, шарҳловчи, тарғиб этувчилар «муҳаддис» деб аталган, ҳадислар тўплами эса сунна номини олган.

Қуръон ва Ҳадис мусулмон илоҳиёти, дунёқараши, фалсафаси, маънавияти, ахлоқи, ҳуқуқи қабиаларнинг асоси ҳисобланади. Уларда дин, илоҳиёт, диний эътиқод масалалари билан бирга ўз даврининг ахлоқий ва

сиёсий анъаналари, инсонпарварлиги, инсонларни қовуштирувчи, улар ўртасидаги зиддият, низоларнинг олдини олувчи, адолат ўрнатишга қаратилган ахлоқий фикрлар ҳам кенг ўрин олган. Муҳаммад пайғамбар якка худони, ҳамманинг ягона мақсадга бўйсунганини тарғиб қилиш билан бирга ўз давридаги тенгсизликларга, қабилалар ўртасидаги курашлар, қулдорлик, инсонни хўрлашларга қарши чиқди; раҳм-шафқатли бўлишга ундади, олдинги динларга, инсон эътиқодларига хурмат билан қарашга чақирди. Буларнинг ҳаммаси Муҳаммаднинг обрў-эътибор қозонишига олиб келди. Шундай қилиб, Арабистонда VII асрларда ислом дини байроғи остида араб давлати вужудга келди. Бу давлат бошлиқлари халифа, давлатнинг ўзи халифалик деб атала бошланди. Араб қабилаларининг бирлашган кучи — араб давлати тез орада қўшни давлатларга тазйиқ қилиб, уларни қурол кучи билан босиб ола бошлади. Янги дин — мафкура билан қуролланган ва бу мафкуранинг ҳақлигига чексиз ишонган араб аскарлари исломни ўрнатиш йўлида Оллоҳ учун муқаддас уруш олиб бориб тез орада Сурия, Миср, Эрон каби мамлакатларни ўзига бўйсундирдилар ва аста-секин Урта Осиёга ҳам қарши кураш олиб бордилар. Лекин бевосита араблар истилоси арафасида Урта Осиё майда ва тарқоқ феодалликлардан иборат эди. Фарғона, Шош, Сўғд, Хоразм, Чағониён, Хуттал каби нисбатан йирик ер эгаликлари билан бир қаторда майда давлатлар ҳам кўп бўлиб, улар ўртасида бирлик йўқ, сиёсий тарқоқлик мавжуд эди. Хитойга қарши урушда заифлашиб қолган Ғарбий Турк ҳоқонлиги эса ўз аҳамиятини ва таъсирини йўқотган эди. Буларнинг ҳаммаси Урта Осиёни, Мовароуннаҳр ва Хуросонни араблар томонидан босиб олинишини тезлаштирди.

VII аср ўрталарида Эроннинг марказий қисми араблар томонидан забт этилади. 651 йилда Марв шаҳари босиб олинади ва араблар билан жангларда бу ерга чекинган сўнгги сосоний подшоси Яздигард III қурбон бўлади. Марв араблар учун Урта Осиёни босиб олишда муҳим дарвоза бўлиб хизмат қилган. VII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб араблар Урта Осиё ерлари, аynиқса, Самарқанд, Бухоро ерларига ҳужум қила бошлаганлар.

704 йили Хуросон ноиблиги ва Урта Осиёни бўйсундириш Қутайба ибн Муслимга топширилади. Қутайба Урта Осиёда ўша даврда вужудга келган шароитдан усталик билан фойдаланиб ҳам қурол, ҳам хийла-найранг, ҳам дипломатияни ишлатган ҳолда би-

рин-кетин феодал давлатлар ва шаҳарларни ўзига қарата боради. Ерли ҳокимлар ва халқдан бир печа бор зарбаларга учрашига қарамай изчиллик ва қатъийлик билан Урта Осиёни босиб олишни давом эттиради. Бу йўлда у айниқса Сўғд ҳокимияти ва туркларнинг ўз низоларидан усталик билан фойдаланади. Бухоро ва Самарқандда қақшатқич зарбага учраган бўлса-да, янгидан аскар тўплаб ўз рақибларини қисмларга парчалаб, бирин-кетин турли усулларни ишлатган ҳолда 10—15 йил давомида Хоразм, Фарғона, Шош, Уструшона, Самарқанд, Бухорони ўзига қаратади ва Қошғар чегарасигача етиб боради.

Араблар 706 йили Пайкандни, 709 йили Бухорони, 712 йили Хоразм ва Самарқандни, 715 йили Фарғонани ўзларига қарам қиладилар. VIII асрнинг 30-йилларига келиб Мовароуннаҳрнинг деярли барча ерлари арабларга бўйсундирилади. 715 йили Қутайба йўлларда қийналган ўз аскарлари томонидан ўлдирилади, сўнг араб аскарлари Хуросонга қайтишга мажбур бўладилар. Ерли халқларнинг араб боқинчилигига қарши ҳаракати, халқ кўзғолонлари узоқ вақт давом этди. Ҳарис ибн Сурайж (30-йиллар), Абу Муслим (40-йиллар), Муқанна (70—80-йиллар), Ҳамза ал-Хариж (VIII—IX асрлар), Рафи ибн Лайс (IX аср бошлари) кабилар бошчилигидаги мустақиллик учун олиб борилган ҳаракатлар шулар жумласидандир.

Қутайба ибн Муслимнинг ҳарбий юришлари Урта Осиёни араблар томонидан забт этилиб, араб халифалигига бўйсундирилишида, Урта Осиё халқлари орасида ислом динини тарқатишда муҳим роль ўйнади.

Арабларнинг боқинчилиги рақибларни ўлдириш, қаршилик кўрсатганларни қириб ташлаш, маданият бойликларини талон-торож қилиш, зўравонлик ўтказиш, ерли аҳолига катта солиқлар солиш кабилар билан узвий боғлиқ ҳолда олиб борилди.

Илк Урта аср тарихчиси Наршахий «Бухоро тарихи» китобида шундай ёзади: «Бухоро аҳолиси ҳар сафар (ислом лашкари келганида) мусулмон бўлар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир бўлар эдилар. Бу тўртинчи марта (келганида) Қутайба жанг қилиб Бухоро шаҳрини олди, кўп қийинчиликлардан кейин (бу ерда) ислом динини ўрнатди ва ҳар турли йўллар билан бухороликларга қийинчиликлар туғдириб, дилларига мусулмончиликни сингдирди. Улар эса ислом

динини юзаки қабул этиб, ҳақиқатда бутпарастлик қилар эдилар. Қутайба араблар бухороликлар билан бирга туриб, уларнинг хатти-ҳаракатларидан хабардор бўлиб турсалар, улар заруратдан мусулмон бўладилар, деган мақсадда Бухоро аҳолисидан ўз уйларининг ярмини арабларга беришни талаб этиб, буйруқ чиқарди ва шу йўл билан у мусулмончиликни ўрнатди ҳамда шариат ҳукмларини бажаришга уларни мажбур этди. Қутайба масжидлар бино қилди, кофирлик ва оташпарастликка оид асарларни йўқотди. У кўп жидди-жайл қилиб; ҳар кимдан шариат ҳукмларини бажаришда камчилик содир бўлса, уни жазолар эди»².

Ўртаосиёлик машҳур мутафаккир Берунийнинг (X аср) ёзишича, Қутайба ва бошқа араб ҳукмдорлари маҳаллий дин, санъат, адабиёт намояндаларини, олимларни ўлдирганлар, уларнинг асарларини, маданият бойликларини ёндириб, маҳаллий ёзувни, турли ҳужжатларни йўқ қилиб юборганлар: «Қутайба Хоразм хатини яхши билган, уларнинг хабар ва ривоятларини урганган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди»³.

Қутайба ерли халқнинг диний эътиқоди билан боғлиқ бўлган ёдгорликларни йўқотишга ҳаракат қилган ва исломни халқ ўртасига олиб кириш, уни тарғиб этиш йўлида барча имкониятларни ишга солган. Исломни қабул этганларни солиқлардан озод этган, турли имтиёзлар яратган. Моддий жиҳатдан рағбатлантирган, мачитлар қурдирган, хуллас ҳарбий юришлари билан бирга ғоявий-сиёсий ишларни ҳам олиб борган. Ерли халқни ҳар томонлама: ҳам иқтисодий, ҳам ғоявий-маънавий жиҳатдан араб халифалигига қарам қилиш йўлида фаол ҳаракат қилган. Ўрта Осиёнинг босиб олиниши, мажбуран исломнинг сингдирилиши, зулм ва хўрликлар ерли халқнинг кескин норозиликка сабаб бўлган.

* * *

Ислом араб халифалигига бўйсундирилган мамлакатларнинг маънавий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. У фақат диний ақидалар системаси сифатидагина эмас, балки дунёқараш, маънавий маданиятнинг муҳим йўналиши сифатида турли соҳаларни ҳам ўзига бўйсундира борди.

Шунинг учун ҳам кўп адабиётларда ислом дини тар-

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жавфар Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, 1966, 47-бет.

³ Беруний. Танланган асарлар, 1-том. Тошкент, 1968, 72-бет.

қалган ва ҳукмрон динга айланган ўлкалар маданияти яхлит ҳолда «ислом маданияти» деб юритилади. Ислому келиб чиққандан сўнгги 3—4 аср давомида у тарқалган мамлакатларнинг маданияти таъсирида бу янги диний-ғоявий тизим ичида турли оқимлар, таълимот, йўналишлар вужудга келди. Бу оқимлар умумий ислом дини принципларини эътироф этган ҳолда қатор соҳалар, ақидалар талқинида бир-биридан тафовут қилар эди. Улар ўртасида вужудга келган зиддият ва курашлар мусулмон мамлакатлари маънавий ҳаётини мураккаблаштириб юборди. Исломдаги демократик оқимни ифодаловчи хорижийлар ҳаракати вужудга келди. У майда гуруҳларга бўлиниб, сўнграқ диний ақидаларни эътироф этишда бир-биридан фарқ этувчи шиалар ва суннийлар йўналиши шаклланди. Меҳнаткаш халқнинг адолат учун кураши жараёнида сектантлик ҳаракати вужудга келиб, исломда у исмоилизм ва карматлик йўналиши шаклида ўз ифодасини топди.

Исмоилизм ва карматлар исломда ҳурфикрлик ва демократия учун курашнинг кўринишларидан бири эди. Қарматларнинг тенглик, ўзаро ёрдам каби фикрларини атоқли мутафаккир, шоирлар Рудакий, Носир Хисрав, ал-Маарий, Абу Али ибн Сино кабилар ҳимоя қилдилар, Шунингдек, айрим ақидаларни, хусусан, ирода эркинлиги, тақдир, инсон фаолиятининг мақсадлари каби масалаларни талқин этишда мутазиллийлар ва мутақаллимлар йўналиши ташкил топиб улар ўртасидаги кураш кўп олим, мутафаккирлар дунёқарашига катта таъсир кўрсатди. Ислому билан узвий боғлиқ ҳолда вужудга келган ва мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган ғоявий оқимлардан бири тасаввуф—сўфизм бўлди. Бу оқимлар Урта Осиё халқлари илк ўрта аср маданиятида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топди. Бу оқимларнинг шаклланиши ва ривожига ўртаосиёлик олимлар ҳам фаол иштирок этдилар.

Ислому маданияти адабиёт, санъат, фан, фалсафа, ахлоқ, урф-одат, таълим-тарбия кабиларнинг барчасига ўз таъсирини кўрсатди. Ислому жуда катта музофотдаги халқлар маданий бойликлари, анъаналарнинг ўзаро таъсирини ҳам кучайтириб юборди.

Урта Осиё халқларининг бой маданий анъаналари нафақат бу ердаги, балки бошқа музофотлардаги мусулмон маданияти ривожига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Урта Осиё халқларининг арабларга қарши олиб борган узлуксиз кураши IX асрнинг охирига келиб Хурросон ва Мовароуннаҳрда мустақил феодал давлатлари-

нинг шаклланиши билан яқунланди. Бу катта ҳудудда IX—XI асрлар давомида Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари вужудга келди, лекин шу билан бирга улар ўртасида ўзаро курашлар ҳам авж олди.

Бу ерда давлатларнинг шаклланишида араб халифалигида тахт учун олиб борилган турли низолар, ўзаро курашлар, исломда вужудга келган турли оқимлар ўртасидаги зиддиятлар ҳам маълум роль ўйнади.

Халифа Хорун ар-Рашид 809 йили вафот этди, у Хуросон ҳокими, Марвда истиқомат қилаётган ўз ўғли Маъмунни халифаликка меросхўр қилиб қолдирди. Лекин Маъмун билан унинг акаси Амин ўртасида тахт учун кураш кучайиб кетди. Маъмун 813 йилда Мовароуннаҳр ва Хуросон феодаллари ёрдамида халифалик тахтини эгаллади ва сўнг 818 йили Бағдодга кўчди. Ерли феодаллардан Яхъё, Аҳмад ва бошқа сомонийларни Мовароуннаҳрда ҳоким қилиб тайинлади, айрим феодалларни, ўз атрофидаги олиму фозиллар, ҳунармандларни ўзи билан Бағдодга олиб кетди. Хуросонда эса ҳокимият тепасига Тоҳирийлар сулоласи чиқди. Улар ўзларини халифаликка тобе деб атасалар-да, мустақил сиёсат олиб бордилар.

Шундай қилиб, IX асрга келиб Ўрта Осиё ва Хуросонда сиёсий-ижтимоий вазият ўзгарди, у халифаликдан озод бўлиб мустақил ривожланиш йўлига кирди.

МАДАНИЙ АЛОҚАЛАР ВА МАДАНИЯТ РИВОЖИ

Ўрта Осиёнинг Чингизхон бошлиқ мўғуллар томонидан босиб олинishi, яъни XIII асрнинг ўрталарига қадар бўлган беш асрлик давр ерли халқлар маънавий-маданий ҳаётида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Бу даврда маданият, унинг деярли барча соҳалари юксак даражада ривож топди ва Ўрта Осиёнинг дунё маданияти тарихига қўшган ҳиссасини белгилаб берди. Мовароуннаҳр, Хуросон халқлари қадимги маданий анъаналарга бой ва маънавий мавқе жиҳатидан юқори эди. Шу сабабли Ўрта Осиё араб халифалигига, мусулмон дунёсига киргандан сўнг, VIII—XII асрлар давомида барча мусулмон ўлкалари маданияти ривожига етакчи ўринлардан бирини эгаллади.

Ўртаосиёлик олиму фозиллар ўз ваташларининг илм-фани, маданияти учунгина хизмат қилиб қолмай, халифалик марказий шаҳарларида ҳам ўз ижодлари билан илмий йўналиш, маданий ривожланишда етакчилик қилдилар. Бухорий, Хоразмий, Фарғоний, Ибн Сино,

Форобий, Марвозий. Марғилоний, Термизий, Марварудий кабилар шулар жумласидандир.

Ислом дини, адабиёт, табиий фанлар, тарихнавислик, санъат, фалсафа, ҳуқуқшунослик ижтимоий тафаккур каби маданиятнинг барча соҳасида ҳам бу даврда буюк сиймолар, мутафаккир олимлар, замонасининг илғор кишилари етишиб чиқдилар. Урта Осиёнинг Бухоро, Марв, Самарқанд, Термиз, Урганч, Хўжанд, Ахсикет, Марғилон, Бинкент, Кеш (Китоб), Насаф (Қарши) каби шаҳарлари ўз даврининг тараққий этган шаҳарлари ва савдо марказлари сифатида маълум бўлди.

Бу даврда феодал муносабатлари ривожланди, ҳунармандчилик ривож топди, архитектура жиҳатидан янги бўлган мачит, мадраса, ҳаммом каби ижтимоий бинолар, саройлар, давлат муассасалари, бозорлар кўп-лаб қурила бошлади; иқтисодий-ижтимоий муносабатлар ҳам кучая борди, қончилик иши авж олди; Тошкент, Фарғона, Нурота, Уратепа, Самарқанд атрофидаги тоғлардан топилган темир, мис, қўрғошин, олтин, кумушлардан турли яроғ-аслаҳа, уй анжомлари, тақинчоқлар ишлаб чиқариш ривожланди. Нефть ва кўмир топилгани ҳамда улардан кенг фойдаланилгани ҳақида ҳам манбаларда маълумотлар бор. Қишлоқ хўжалиги, боғдорчилик, деҳқончилик, чорвачилик; суғориш-ирригация маданияти ривожланди, чармчилик, жун, илак, пахта ишлаш, тўқимачилик авж олди. Иқтисодий ривожланиш ички савдо-сотиқнинг кучайишигагина эмас, ташқи бозорларнинг кенгайишига ҳам таъсир кўрсатди.

Мусулмон ўлкалари, араб мамлакатлари Урта денгизга чиқувчи давлатлар, Хуросон, Ҳиндистон, Хитой, Туркистон, Волгабўйи, Сибирь кабилар ўртасида ўзаро савдо тараққий этди, карвон йўллари кенгайди.

IX асрнинг машҳур олимларидан Ибн Хордадбек ўзининг «Китоб ал-мосалик ва-л-мамолик» асарида Мовароуннаҳр ва Хуросондаги жуда кўп шаҳарлар, улар ўртасидаги ва уларни бошқа ўлкалар — Ҳиндистон, Русия, Хитой, Эрон кабилар билан боғловчи қатор йирик савдо йўллари ҳақида ҳикоя қилади. Масалан, Хордадбек асарида Шош, Ҳавас, Хўжанд, Иштахон, Насор, Термиз, Фарғона, Исфижоб, Амул, Байканд, Қарши, Форёб, Бухоро, Самарқанд, Дабусия, Банокит, Тороз, Навкат, Қадар, Ахсикет, Баб, Уш, Ўзганд каби шаҳарлар ва уларни боғловчи йўллар масофаси, шунингдек, аҳамияти тилга олинади⁴.

⁴ Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. Баку, 1986, с. 63—66.

Иқтисодий-ижтимоий муносабатларнинг, моддий маданият шаклларининг бундай ривож топиши маънавий маданият, унинг турли шакллари тараққиётига ҳам катта ижобий таъсир кўрсатди.

Бу давр феодализмнинг мустақкамлана ва ривожлана бориши даври бўлди.

Бу давр маданиятининг характерли томонларида бири шундаки, илм-фан, санъат-адабиёт, ижтимоий-фикр асарлари уч тилда — араб, форс-тожик ва туркий тилларда ижод этилди. Иқтисодий ва маданий муносабатларнинг ривожини, Урта Осиёнинг мусулмон дунёсининг муҳим қисмига айланиши, туркий ва форсий тилда сўзлашувчи халқларнинг маънавий кўтаринкилиги шу уч тилнинг маданият тили сифатида ривож топишини тақозо этди.

Араб тили, асосан, илоҳиёт, дин, диншунослик илмлари, фалсафа ва фан тили сифатида, Яқин Шарқ мамлакатлари билан халқаро муносабатлар тили сифатида кенг қўлланилган бўлса, форс-тожик тили кўпроқ адабиёт, санъат, бадий маданият тили сифатида кенг ривож топди. Туркий тил Урта Осиё халқлари орасида сўзлашув тили, Қорахонийлар давлатида эса адабиёт, жамиятшунослик илмлари, давлат тили сифатида ривож топди.

Маълумки, араб тили бутун мусулмон оламида, айниқса ўша даврда халқаро тил, ҳукмрон мафкура тили сифатида кенг ишлатила бошлади. Ҳозирда ҳам у ўзининг бундай мавқеини қисман сақлаб қолгандир. Бу уч тилнинг Урта Осиёда кенг тарқалиши ва қўлланилиши, шубҳасиз, маданий ривожланиш даражасига катта таъсир кўрсатди.

Форсий ва туркий тил Урта Осиёда ерли халқ томонидан ишлатиб келинган бўлса-да, VIII—XII асрларда тез ривож топди. Ислом билан бирга араб тилининг кириб келиши, зиёлилар томонидан ўзлаштирилиши ва кенг фойдаланилиши Урта Осиё халқларининг араб тилидаги бой маданий бойликлар билан яқиндан танишишига ҳамда ўз маданий ютуқларини кенг мусулмон оламига олиб чиқишига имкон берди.

XII асрдан бошлаб араб манбалари Оврупода, Испанияда лотин тилига таржима этила бошлади. Натижада Европа мамлакатлари ҳам бу ютуқлардан баҳраманд бўлдилар. Бу даврда Урта Осиё, бутун мусулмон дунёси маданиятига қадимги юнон илм-фани, маданиятининг таъсири ҳам кучайди.

Маълумки, эрадан олдин IV асрларда македониялик Искандар (Александр Македонский) томонидан Урта Осиёнинг босиб олиниши натижасида бу ерда деярли бир ярим аср давомида Селевкитлар бошчилигидаги грек-македония давлати ҳукмрон бўлган эди. Бу Урта Осиё халқларининг қадимги юнон маданияти билан биринчи бор танишувига сабаб бўлди. Лекин IX аср охири — X аср бошларидаги араб халифалигидаги маданий юксалиш қадимги юнон маданияти бойликларининг бутун мусулмон мамлакатлари, жумладан, Урта Осиёда ҳам кенг тарқалишига олиб келди.

Хорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмун халифалик ўрнини эгаллашдан олдин маълум вақтгача Марв шаҳрида яшаб Хуросон ва Урта Осиёда ҳукмронлик қилди. У илм-маърифат аҳлига катта эътибор бериб, саройига олиму фозилларни, қўлёзма асарларни тўплади. Халифаликни қўлга киритиб Бағдодга кўчганда у ўзи билан бирга ўзига яқин олиму фозилларни, асарларни, илмий асбобларни, садоқатли туркий аскарларини ҳам олиб кетди ва халифаликнинг марказида маърифатнинг ривожланишига катта эътибор берди. Шундай қилиб, Бағдодда Хуросон, Урта Осиёдан келган кўп зиёли, ҳунармандлар ўрнашиб қолдилар ва улар араб маданияти ривожига маълум роль ўйнадилар.

Бағдодда Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Марв маҳалалари вужудга келди. Хорун ар-Рашид даврида халифаликнинг шимолий қўшнисини Византия билан яхши алоқалар ўрнатилиб, унинг маданияти ва у орқали қадимги юнон маданияти бойликларини ўрганиш бошланган эди. Маълум даврда бу фаолият ниҳоятда тез авж олди, махсус таржимонлар қадимги ҳинд, яҳудий, форс, айниқса юнон тилидаги кўп асарларни араб тилига таржима қилдилар, уларни кенг ўрганиш, шарҳлаш ишлари йўлга қўйилди. Сарой қошида «Донолик уйи» — «Байтул ҳикма» (ўз даврининг академияси) ташкил этилиб, бошқа тиллардаги, айниқса юнон тилидаги илмий тадқиқотларни ўрганиш асосий вазифа қилиб қўйилди. Натижада бу даврда Хунайн ва Бахтияшу, Сабит ибн Курра, Қусто ибн Луқо, Яхья ибн Адий, Исҳақ ад-Дамашқи, Ибн Майка, Ибн Муқаффалар томонидан жуда кўплаб илмий-адабий, ахлоқий асарлар чет тиллардан араб тилига таржима қилиниб, мусулмон дунёсида машҳур бўлди. Маъмун саройида — «Донолик уйида» Урта Осиёдан борган олимлар, айниқса катта ҳурмат ва эътиборда эдилар, чунки улар ўша давр илм-фанининг энг илғор вакиллари сифатида ном қозонган эдилар.

Бу таржималар туфайли қадимги юноннинг машҳур мутафаккир олимлари Платон, Аристотель, Евклид, Плотин, Архимед, Гален, Гиппократ, Порфирий, Сократ кабиларнинг фалсафа, риёзиёт, фалакиёт, табобат, шеърият, мантиқ илми ва руҳшуносликка оид асарлари мусулмон оламида кенг тарқалди. Натижада қадимги юнон илми ва фалсафасининг бой ютуқлари (араб тилида тарқалган) мусулмон ўлкаларининг ривожига катта таъсир кўрсатди. Мусулмон олимлари бу бой мероснинг асосий меросхўри бўлдилар. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимлари қадимги юнон маданиятининг илғор ғоялари ва бойликларининг оламшумул моҳиятини тушуниб, биринчи бўлиб қабул қилдилар, ривожлантирдилар ва тарғиб этдилар.

Қадимги юнон маданияти дунё маданияти, айниқса илм-фан тараққиётида ниҳоятда буюк белгиловчи роль ўйнаганлиги барча манбаларда машҳур олимлар томонидан эътироф этилади.

Шундай қилиб, VIII—XII асрларда Ўрта Осиёда илк Ўрта аср мусулмон маданиятининг шаклланиши, ривожланиши ва юксак чўққиларга кўтарилишида маданиятларнинг ўзаро таъсири, қоришуви муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврда моддий маданият, иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши асосида санъатнинг турли соҳалари ҳам тараққий этди, архитектура, ўймакорлик, бадиий ҳунармандчилик, мусиқа, қўлёзма безаш каби соҳалар юксалди.

Ўрта асрдаги қатор сайёҳлар, тарихчилар бу даврда Ўрта Осиё бошқа Шарқ мамлакатлари ичида энг ривожланган ўлка бўлганлиги ҳақида ҳикоя қиладилар. Бу ўлкада кўркам шаҳарлар кўп бўлган, сув иншоотларига, биноларга, қурилишларга бой бўлган, қишлоқ хўжалиги ривожланган, ҳунармандчилик тараққий этган.

Самарқанд, Бухоро, Ургенч, Марв, Термиз, Фарғона каби шаҳарлар бутун мусулмон Шарқда донғи кетган савдо марказларидан, маданият ўчоқларидан бўлиб, халқаро иқтисодий-маданий муносабатларда муҳим роль ўйнаганлар. Масалан, X—XI аср араб сайёҳи Идрис «Нузҳат ат-муштақ» асарида Фарғона ҳақида шундай ёзади: «Фарғона—водий номи». Унинг кенг шаҳар ва қишлоқлари жуда кўп. Маркази — Ахсикет. Ахсикет — аш Шош дарёси (Сирдарё) ёқасидаги ажойиб шаҳар».

Ўрта аср тарихчиси Ёқут Ҳамавий «Муъжам ал-булдон» асарида қайд қилади: «Фарғона Мовароуннаҳрдаги шаҳар ва катта водий... Бу ўлка жуда бой ва серҳашам. Айтишларича, унда 40 тача минора бўлган, бу шаҳар билан Самарқанд ўртасидаги масофа 50 форсах. Мовароуннаҳрда Фарғонага тенг ўлка йўқдир; одамларнинг сони, чорванинг ва экиннинг кўплиги жиҳатидан ҳам шундай».

Идрисий ва Ҳамавийлар Фарғона водийсига кирадиган шаҳар ва қишлоқларни кўрсатиб, Хаваканд (Қўқон), Хўжанд (Қува), Косон, Андуқан (Андижон), Гандаб, Йадахкат, Навкат, Ламиш, Мамуд, Хайлаш, Ишкит кабиларни қисқа тасвирлаб ўтадилар. Бу давр шаҳар маданиятининг тез ривожланиши давридир⁵.

Шаҳарларнинг, турли ижтимоий биноларнинг кўплаб қурилиши меъморчилик, архитектуранинг тараққийсига олиб келган. Уша даврда бизгача етиб келган архитектура ёдгорликлари шуни кўрсатадики, меъморчиликда қадимдан сақланган қурилишдаги бадиий анъаналар билан мусулмон архитектурасига хос хусусиятлар аста-секин қоришиб кетган⁶.

IX—X асрларда барпо этилган Бухородаги Исмоил Сомоний мақбараси ўзининг тарҳи, эстетик кўриниши, мустаҳкамлиги, беағи жиҳатидан ҳозирда ҳам кишини ҳайратга солади. Уша давр меъморчилигининг ажойиб намуналаридан яна бири X асрда барпо этилган, Каттақўрғондан 60 км узоқликдаги Тим қишлоғида жойлашган мақбарадир. У ўзининг кираверишдаги шифти ва деворининг ажойиб беағи билан кишини мафтун этади. Шунингдек, Қарки шаҳари яқинидаги Аломдор номи билан маълум бўлган Сомонийлар сўнги вакилининг мақбараси ҳам тузилиши, ихчамлиги, пишиқ ғишдан қурилганлиги, гумбази, умумий композициясининг бир марказга йўналтирилганлиги билан характерлидир. Бу мақбараларда турли шаклдаги пишиқ ғишлар, ҳар хил геометрик расмлар кенг ишлатилган.

Бундай мақбаралар Ўрта Осиёда кўплаб учрайди. Сурхондарёдаги Ақ-Остон, Карманадаги Мир Саид Баҳром, Марвдаги Қизбиби мақбаралари шулар жумласидандир.

⁵ Қаранг: Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв. Ташкент, 1988.

⁶ Қаранг: Культура Среднего Востока. Градостроительство и архитектура. Ташкент, 1989.

Урта Осиёнинг монументал меъморчилик тарихини ўрганишда ўша давр мачит, минора, шоҳ саройлари, турли ижтимоий биноларнинг қолдиқларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Улар илк Урта асрда архитектура ривож топганидан далолат беради. Эски Термиздаги Чорсутун, Бухоро яқинидаги Деггарон, ёзма манбаларда эслатиладиган Хўжанд, Марв, Самарқанддаги мачит ва миноралар шулар жумласидандир. Булардан ташқари Хуросон ва Мовароуннаҳрда карвонсаройлар, шаҳарлар яқинида эса қалъалар жуда кўп бўлган. Археологик қазилмалар натижасида айрим жойларда уларнинг қолдиқлари топилган. 60—70 йиллардаги Бухоро яқинидаги Варахш шаҳрида олиб борилган қазилма ишлари Урта аср шаҳарларини ўрганишда жуда кўп маълумот берди. Варахш шаҳарида ўтказилган қазилмалар Урта Осиёда IX—X асрларда турли биноларнинг қурилиши, тартиби, тарҳи, безалиши, қурилиш материаллари, турли хунармандчилик хоналарининг қандай жиҳозлангани, ҳашаматли саройларнинг гўзаллиги, ўша даврдан сақланиб қолган турли безак буюмлари, идишлар, уй-жиҳозлари, олтин, кумуш ва турли қимматбаҳо тошлардан ишланган безаклар, тўқувчилик асбоблари, кийим материалларига тушириладиган гулларнинг қолиплари, керамика, безакли кулолчилик асбоблари қолдиқлари ҳақида кенг маълумот берадики, булар ҳаммаси ўша давр санъатининг юқори даражада бўлганлигидан далолат беради.

Сомонийлар даврида қурилиш ишлари авж олди, шаҳарлар кенгайди, янги-янги бинолар, мадраса, мачит, ҳаммом, бозор, сув-ирригация иншоотлари қурила бошлади, кутубхоналар сони кўпайди: «Бухородаги баланд тош деворлар билан ўралган саройлар, турли расмлар билан безатилган меҳмонхоналар, моҳирлик билан барпо этилган боғлар, хиёбонлар, ҳовузлар»⁷ шулар жумласидандир. Мовароуннаҳрнинг бош шаҳари Самарқанд эса ўз даврининг энг кўркам шаҳарларидан биринга айланди. X асрнинг 60—70-йилларида Самарқандда бўлган араб сайёҳи Ибн Хавқал шундай ёзади: «Мен унинг (қалъасига) кўтарилдим, ва кўз олдимда инсонга камдан-кам насиб бўладиган ажойиб кўриниш содир бўлди:

⁷ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусства Узбекистана. М., 1965, с. 121.

кўм-кўк дарахтлар, ажойиб саройлар, сув оқиб турган ариқлар... Шаҳарни безаб турувчи бино ва майдон алоҳида кўзга ташланади...

Самарқанд катта бозорларга эга бўлган энг йирик шаҳарлардагидек, қатор маҳаллалар, ҳаммомлар, уйлар, карвонсаройлар жойлашган шаҳардир. Унга қисман қўрғошиндан қилинган канал суви оқиб киради. Бош мачит Шаҳристонда (шаҳарнинг марказий қисми — муаллиф), ундан пастроқда эса қалъа жойлашган, улар ўртасидан катта йўл ўтади. Шаҳристоннинг Асфазор деган қисмида. Сомонийлар томонидан қурилган саройнинг бинолари жойлашган. Самарқанд бинолари ёғоч ва лойдан қурилгандир. Самарқанд Мовароуннаҳрнинг нафис одамлари (зиёлилари — муаллиф) тўпланган шаҳар бўлиб, уларнинг энг яхшилари шу шаҳарда таълим олгандир»⁸.

Бу даврдаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм архитектурасида турли геометрик безакларга, ранг-баранг шаклларга эга хом ва пишиқ ғиштлардан қурилган бинолар кўп учрайди (Араб ота, Хўжа Исо мақбаралари шулар жумласидандир).

Бу давр архитектураси ва санъатига хос муҳим хусусиятлардан яна бири бир-биридан фарқ қилувчи кўп хоналарга эга бўлган фундаментал саройларнинг вужудга келишидир (Термиздаги Қирққиз биноси). Бу даврда пишиқ ғиштнинг кенг ишлатилиши биноларнинг кўркамлигини янада оширган. Бу давр санъатининг яна бир характерли томонларидан бири — деворга солинган расмларда, фаянс ва кулолчилик буюмларида турли ҳайвон, қушлар расмининг ифодаланишидир. Бу расмлар ҳам ўзининг эстетик завқ кўзгатиши, соф ва тоза ишланганлиги билан диққатни тортади. Илк Урта аср илмлари қаторида механика (илм-ал-хийла) ва математиканинг бир қисми сифатида геометрия илми ҳам Фиробий, Ибн Сино, Хоразмий асарларида махсус тилга олинган бўлиб, уларнинг айрим қоидаларидан қурилиш архитектурасида ҳам кенг фойдаланилганини кўрамиз. Масалан, X аср муаллифи Абул Вафо ал-Бузжоний ўзининг «Геометрик қоидаларнинг хунармандларга керакли томонлари ҳақида китоб» асарида турли геометрик усуллар ёрдамида ҳар хил нақшлар, бино безаклари ясаш йўллари, қурувчи усталарнинг тажрибалари, бадийий усуллари ҳақида ҳикоя қилади⁹. Айрим манбаларда ўша

⁸ История Самарканда. Ташкент, 1969, с. 146—147.

⁹ Қаранг: Культура Среднего Востока. Градостроительство в архитектуре. Ташкент, 1989, с. 101.

даврдаги тасвирий ва мусаввирлик санъати, хусусан, портрет чизиш ҳақида маълумотлар келтирилади. Сўнроқ ниҳоятда ривож топган миниатюралар кўпроқ китобларни безаш асосида авж олган мусаввирлик санъати тараққиётининг натижасидир. IX—XII асрда ёзилган форсий бир манбада X асрдаги Хоразмшоҳ саройидаги бир воқеа тасвирланади: «Абу Наср ал-Ироқ мусаввир эди. Маҳмуд (Хоразм шоҳи) унга Абу Алининг суратини чизишни топширди. Ундан 40 дона портрет кўчириш учун рассомларни чақиртирди. Шоҳнинг буйруғига қўшиб бу портретларни барча ўлкаларга жўнатдилар. Ўлкаларнинг ҳокимларига топшириқ берилди: Бу портретдаги одамнинг номи Абу Али ибн Синодир. Уни топиб бизга юборилсин»¹⁰.

Бу парчадан маълум бўладикки, у даврда мусаввирлик санъати ривож топган ва шоҳлар ўз саройларида мусаввирлар ҳам сақлаганлар.

Археологик қазилмалар ва қўлёзма манбалардан маълум бўлишича, ўша даврда мусиқа ва мусиқашунослик ҳам кенг ривож топган. Мусиқашунослик ўша даврда математика-илмининг бир қисми ҳисобланган ва айрим йирик олимлар асарида мусиқа назарияси ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Ўша даврнинг буюк олими Абу Наср Форобийнинг «Қатта мусиқа китоби» бутун Ўрта асрда маълум бўлган. Бу китобда мусиқанинг назарий асослари, куйлар, асбоблар, мусиқа маданиятининг принциплари, терминлари ва бошқалар ҳақида бой материаллар келтирилади. Бу китоб француз, форс тилларига таржима этилган, 1963 йилда нашр этилган «Форобий ва унинг фалсафий рисоалари»да бу китобнинг бошланғич қисми ўзбек тилида илова этилган ва шарҳлаб берилган. «Қатта мусиқа китоби» («Китоб ал-мусиқи ал кабир») Ўрта аср мусулмон шарҳи мусиқа назариясини ўрганишда ноёб манбалардан ҳисобланади. Форобийнинг таъкидлашича, у 2 қатта қисм ва 3 китобдан иборатдир.

«Биринчи китобда — деб ёзади Форобий, — мусиқа билимининг усул-қоидалари ва унга боғлиқ бўлган турли нарсаларни ўрганиш хусусида тўхтаб ўтамиз... Иккинчи китобда замонавий (Форобий замонаси — М. Х.) мусиқа асбоблари ҳақида суҳбат қиламиз ва аввалги китобда айтиб ўтилган усул-қоидаларнинг қайси хилда ишлатилишини кўрсатамиз. Шу асбоблардан ҳар бири-

¹⁰ Қаранг: Собрание редкостей или четыре беседы. М., 1963, с. 114.

нинг имкониятларини айтиб ўтамиз ва улардан қандай қилиб кўпроқ фойдаланиш ҳақида баҳс қиламиз. Учинчи китобда турлича бўлган товушларнинг турлари ҳақида суҳбат бўлади»¹¹.

Шуниси диққатга сазоворки, бу асарда Форобий на-нафақат мусиқа назарияси, унинг фалсафий асослари, тузилиш принциплари, мусиқий куйлар яратиш ва бундай ижоднинг қоидалари устида, балки амалий мусиқа нималардан ташкил топганлиги, қандай қисмлардан иборат эканлиги, куй яратувчи бастакор, ижрочи, шунингдек, ижро этиш учун зарур бўлган асбоблар, раққосанинг ҳаракатлари ҳақида ҳам батафсил фикр юритади. «Мусиқа илмининг уч асоси бор, — деб ёзади Форобий — банд, мелодия ҳамда қўл ва бадан аъзоларининг ҳаракати. Банд ақлий тушунчаларни маълум тартиб, мувозанатга келтириш учун, мелодия паст ва юқори овозларни маълум тартиб, мувозанатга солиш учун кашф этилгандир. Бу ҳар икки асос эшитиш сезгисига, қўл ва бадан аъзоларининг ҳаракати эса кўриш сезгисига бўйсунди. Улар шу каби ва ўзаро таққослаб кўриш лозим бўлган шунга ўхшаш ҳаракатларни банд ва овоз билан мослаштириб туриш учун яратилгандир. Қўл ва бадан аъзоларининг ҳаракати ҳақидаги илм бу икки муҳим сезгига, яъни эшитиш ва кўришга бўйсунди. Шундай қилиб мусиқа илмининг қаердан ва қандай келиб чиққанлиги аниқланади»¹².

Форобий мусиқа ҳақидаги ўзининг фундаментал асари «Қатта мусиқа китоби»дан ташқари «Мусиқа ҳақида сўз», «Ритмлар тартиби ҳақида китоб», «Ритмга қўшимча қилинадиган силжишлар ҳақида» сингари мусиқага оид қатор асарлар ҳам яратди.

Машҳур мутафаккир Ибн Синонинг «Китоб аш-Шифо» асарида, «Донишнома»да мусиқага оид мустақил бўлимлар ҳам берилгандир. У булардан ташқари махсус «Рисолаи фил-мусиқа» рисоласини ёзди. Мусиқага оид атамалар, маълумотлар бошқа олим-фозилларнинг асарларида ҳам келтирилган. Ҳозирда халқимиз орасида машҳур бўлган «Шашмақом» куйларининг айрим бошланғич асослари ўша даврларда вужудга келган.

X—XIII асрлар давомида мусиқа илмига бағишланган ишлар орасида Фахриддин Розийнинг «Жамиул-Улум» қомусининг мусиқага бағишланган қисмини кўрсатиш лозим. Бунда Розий мусиқа овозларининг тузи-

¹¹ Хайруллаев М. М. Форобий ва унинг фалсафий рисо-лалари. Тошкент, 1963. 179-бет.

¹² Уша китоб, 180-бет.

лиши, тебраниши, турли мусиқа асбобларидан таралган куйнинг хусусиятлари, ритм, куйлар гармонияси, мусиқанинг ҳис-туйғуга таъсири, мусиқашуносликнинг вужудга келиши ҳақида, шунингдек, соз-мусиқа асбобини яратган Пифагор ва оргонон асбобини яратган Аристотель ҳақида ҳам қизиқ маълумотлар келтиради.

Фахриддин Розий асари қатори XII—XIV асрларда яшаган Масуд аш-Ишрозий ҳамда Муҳаммад ал-Амолийнинг асарлари ҳам мусиқа илми ва мусиқа санъатини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этган¹³. Уша даврда қадимги сўғд, урхун ёзувлари ўрнига араб ёзувининг тарқалиши асосида бу янги ёзувда турли асарлар ёзиш ҳам авж олган. Улар қўлда ёзилиб, кўчирилган. Қўлёзмаларни чиройли ёзувлар билан кўчириш, уларга турли безаклар бериш усуллари ҳам кенг қўлландики, булар умуман тасвирий санъатнинг ривожидан дарак беради.

Қўлёзмалар араб ёзувида битилган. Бошланғич ислом диний китоблари куфий ёзувида битилган. Сўнгра куфий ёзуви асосида етти шаклдаги ёзув Шарқда, жумладан Урта Осиёда кенг тарқалган. Уша даврдаги қўлёзмалар мана шу етти хил шаклдан бирида битилгандир. Булар — куфий, суле, тавқеъ, рикоъ, райҳоний, насх, настаълиқ бўлиб, улар бир-бирдан ҳарфларининг зичлиги, тасвирийлиги, шакллари, жойлашуви билан ҳам фарқ қилган. Булардан, айниқса райҳоний усули ниҳоят чиройли бўлиб, саҳифаларни безашда дуо китобларида кўпроқ ишлатилган. Ёзув санъатидан ташқари китобларни, уларнинг ҳошияларини безашда турли нақшлардан фойдаланилган.

Китоб ёзишнинг кучайиши хаттотлик санъатининг, уни безаш, нақшлар билан кўркам қилиш эса мусаввирлик санъатининг ривож топишига олиб келган.

Умуман бу даврда қўлёзмаларни кўчириш, тайёрлаш, тўплаш маданий ҳаётнинг энг муҳим соҳасига айланиб қолган. Маълумки, асар фақат қўлда бир нусхадагина ёзилар эди. Босмахона бир неча асрдан сўнггина пайдо бўлган. Ёзилган асарнинг нусхасини кўпайтириш, бошқаларга маълум қилиш, етказиш, ундан нусха олиш зарур эди. Шунинг учун нусха кўчириш, асарни кўпайтиришга катта эътибор берилди. Аста-секин махсус нусха кўчириш санъати ва ҳунари шаклланди, шу туфайли бир жойда ёзилган асарларни бошқа шаҳар, ўлкаларда тарқатиш имкони вужудга келди.

¹³ Проблема музыкальной науки Узбекистана. Ташкент, 1973.

Махсус нусха кўчириш билан шуғулланувчилар, ҳусни хатни эгаллаганлар пайдо бўлди, улар буюртма ёки сотиш учун асарлардан нусха кўчириш билан шуғулландилар. Бу нусха кўчирувчилар арабчада махсус котиб, насих, хаттот, муҳаррир, варрак деб юритилган. Аста-секин турли шаҳарларда кутубхоналар, китоб бозорлари вужудга келди. Масалан, Бухоро бозорида китоб сотиш кенг йўлга қўйилганлиги ҳақидаги маълумотни Ибн Синонинг ёзиб қолдирган таржимаи ҳолидан билиб олиш мумкин. Китоб савдоси билан шуғулланувчиларни арабча махсус термин билан атаганлар. Китобга бўлган муҳаббат, китобшунослик, кўчирувчилик фаолиятининг авж олганлиги, унга эътибор кучайганлиги туфайли ўн минглаб қўлёзмалар бизнинг давримизга қадар етиб келди¹⁴.

Китобдан кўплаб нусха кўчириш, китоб савдосининг кенг йўлга қўйилиши ҳамда маърифатпарвар шахсларнинг тинимсиз фаолияти натижасида Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Бағдод, Дамашқ сингари шаҳарларда катта кутубхоналар вужудга келди. Бозорларда китоб расталари сони ошди, китоб савдоси билан шуғулланувчилар китоб тарқатиш иши билан машғул бўлдилар. Ўрта Осиёга Бағдод, Миср, Эрон, Испания халифалигининг турли шаҳарларидан қўлёзмалар келтирилди, Ўрта Осиё қўлёзмалари эса бошқа ўлкаларга олиб кетилар эди.

Ибн Сино ҳикоя этишича, у Бухорода сомониёлардан Шоҳ Нуҳ ибн Мансурни даволаш давомида обрў орттириб, унинг кутубхонасига киришга рухсат олган.

«Бир кун амир Нуҳдан кутубхонасига киришга ва у ерда тилга оид китобларни мутолаа қилиш ва ўқишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат (китоб) хонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари, бир-бирининг устига қўйилган китоблар бор эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари ва бошқасида фикҳга оид китоблар турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада фаннинг маълум бир соҳасига оид китоблар турар эди. Кейин олдинги ўтганларнинг китоблар рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керак бўлганини ахтардим. Мен у ерда шундай китобларни кўрдимки, ҳатто уларнинг номларини кўпчилик халқ эшитмаган эди. Ўзим ҳам уларни олдин кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Уша китоб-

ларни ўқиб, уларнинг фойдасини тушундим, ҳар бир муаллифнинг илмий даражасини билиб олдим»¹⁵.

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида ўша даврда санъат, адабиёт, илм-фан тармоқларини қандай тартибда мустақил эгаллаганлиги, у ёшлигида математика, геометрия, қонуншунослик, мантиқ, табиатшунослик, илоҳиётга оид асарларни бирин-кетин ўқиб чиққанлиги, турли илмларга оид араб-форс тилларида ёзилган қўлёзмалар махсус бозорларда сотилганлиги ҳақида ноёб маълумотлар беради.

Бу даврда санъатнинг турли соҳалари ривож топиши, китобга бўлган қизиқишнинг ошиши, қўлёзма фондлар кутубхоналарининг шаклланиши Урта аср Урта Осиёси маданиятининг тез суръатлар билан ривож топганини кўрсатади.

IX—X асрларда маданий ривожланишнинг муҳим қисми бўлмиш қомусшунослик вужудга келди. Бу илк Урта асрда турли библиографик, жўғрофий луғатлар, ҳар хил антологияларнинг кўплаб ёзилишида ўз ифодасини топди. Бу луғатлар олимлар, ёзувчи-шоирлар, давлат ишларидаги хизматчилар, ўқувчилар учун муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун бундай ахборот материаллари, луғатларни кўчириш иши яхши йўлга қўйилганди. Китобга бўлган қизиқиш, уларни тўплашга интилиш, китоб бозорлари, махсус кутубхоналарнинг вужудга келиши бу давр маданиятининг муҳим қисми эди.

VIII—X асрларда кутубхоналар аввало мачитларда вужудга келди, сўнг йирик олимлар, шоҳ ва вазирлар томонидан шакллантирилди. Умуман, китобга қизиқиш, уларни тўплаш ва сақлаш Урта асрда маърифатга интилишнинг муҳим қисмига айланди. Мачит, мадраса, касалхона, мақбара, саройларда ва бошқа ерларда шахсий кутубхоналар сони кўпайди. Катта шаҳарларда, масалан, Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч каби маданият ўчоқларида катта кутубхоналар мавжуд эди. Кўп ҳолларда мачитларда бошланғич мактаблар ҳам жойлашган бўлиб, уларда бошланғич маълумот берилар эди.

БАДИИЙ АДАБИЁТ

Бу давр маънавий маданиятининг энг бой, ранг-баранг соҳаларидан бири адабиёт бўлиб, у ўз даврининг

¹⁵ Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига оид материаллар. Тошкент, 1989, 100—101-бетлар.

дунёқараши, ижтимоий онгининг муҳим томонларини ўзида ифодалайди. Турли жанрларни ўз ичига олган, турли тилларда ёзилган бадий асарларсиз замона маданиятини ўрганиш, тасаввур этиш мумкин эмас.

Бадий адабиёт бу даврда Урта Осиёда уч тилда ривожланди: асосан форс ва туркий тилларда, лекин араб тилида ижод этганлар ҳам кўп учрайди. Айрим ҳолларда икки тилда — форс ва араб тилларида, айрим ҳолларда форс ва туркийда ижод этилди. Бадий ижодда устун жанрни шеърият — поэзия ташкил этди. Урта аср поэзияси ўз қонун-қоидаларига эга бўлиб, турли шаклларда ривож топган бўлса-да, унга халқ ижодининг таъсири катта бўлди. Бу даврда шеърият маънавий ҳаёт, маданият, маърифатпарварликнинг энг муҳим хусусиятларидан бирига айланди. Шеъриятга эътибор, шоирлар билан мулоқотда бўлиш, уларга ҳурмат кўрсатиш маърифатли ҳокимлар учун давлатнинг обрўини оширишда муҳим хислат деб билинди. Масалан, сомонийлар ўз ҳокимиятининг нуфузини кўтариш йўлида турли шаҳар, ўлкалардан келган шоирларни, олиму фозилларни ўз атрофига йиғдилар. Шунингдек, хоразмийлар, ғазнавийлар, қорахонийлар айрим шоҳ, ҳоким саройларида шоирларни, олиму фозилларни сақлаганлари манбалардан маълумдир. Шеъриятга катта эътибор берилиб, ноёб истеъдод эгаларини, билимдонларни ҳокимлар ўзларига яқин тутишга ҳаракат қилганлар. Бу даврдаги шеърият қасида, ғазал, рубоий, сатира каби шаклларга эга бўлиб, мазмунан жуда кенг бўлган, ўз давридаги ижтимоий-сиёсий интилишларни, инсоний ахлоқ-одоб, турли ҳис-туйғуларни ифодалаш учун хизмат қилган. Шеъриятдан айрим шоирлар ўз ҳокимларини кўкларга кўтариб мақташ, шунингдек, давлат кишиларининг қилмишлари, адолатсиз ишларини сатира остига олиш, танқид қилиш учун ҳам фойдаланганлар. XII асрнинг таниқли ёзувчиси Арузий Самарқандий шеърият жамят ҳаётида муҳим роль ўйнаганини таъкидлаб, қуйидагиларни ёзади: «Шеърият, бу — санъатдир. Шоир руҳан соф, кўнгли кенг, тўғри, ҳушёр бўлмоғи лозим. У турли илмлардан бохабар, турли хил урф-одатлар билан таниш бўлмоғи керак, чунки ҳар бир шеър ҳар қандай илм учун фойдали бўлганидек, ҳар бир илм ҳам шеъриятда ўз ифодасини топиши мумкин»¹⁶.

Шоир ва шеъриятнинг фазилатлари устида тўхтаб, Арузий Самарқандий яна шундай ёзади: «Шоир руҳи

¹⁶ Арузий Самарқанди. Собрание редкостей или четыре беседы. М., 1963, с. 59.

тоза, бағри кенг, тўғри кўнгил ва зеҳни ўткир бўлмоғи керак, У турли фанлардан хабардор ва турли хил урф-одатлар билан таниш бўлмоғи лозим, чунки шеърят ҳар бир фанда фойдали бўлганидек, ҳар бир фан ҳам шеърят учун фойда келтириши мумкин.

Шоир суҳбатдошлар мажлисида ширин сўз, дўстлар даврасида эса ёқимтой бўлиши даркор ҳамда унинг шеърлари шу даражага кўтарилмоғи керакки, улар замона саҳифаларида из қолдирсин ва ҳурматли одамлар лафзидан тушмасин. Чунки энг етук мақсад ва шеърнинг энг олий вазифаси — шоир номини абадийлаштиришдир; шеър ўқилмагунча ва кўчирилиб ёзилмагунча бу мақсадга эришиб бўлмайди»¹⁷.

Бу мисралар шеърят, умуман бадий адабиётдан ўша давр қандай маънавий фазилатлар талаб этганлигини кўрсатади.

Мовароуннаҳр ва Хуросондаги форс-тожик тилидаги бадий адабиёт, туркий бадий адабиёт ҳақида манбалар етарли даражада: **араб тилидаги адабиёт ҳақида** бирдан-бир манба Урта Осиё олими Абу Мансур ибн Абдумалик Ас-Саолибийнинг «Йатимат-ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳли фозиллари ҳақида замона дурдонаси») ҳамда «Татиммат ал-Йатима» номли антология хрестоматияларидир. Бу китобда турли мусулмон ўлкаларидаги араб тилида ижод этган йирик шоирлар ҳақида ноёб маълумотлар ва улар асарларидан намуналар келтирилган. Бу антологиянинг тўртинчи қисми тўлиғича Мовароуннаҳр ва Хуросонда араб тилида ижод этган шоирларга бағишланган.

Ас-Саолибийнинг ижоди, унинг мероси, шунингдек, Урта Осиёда араб тилидаги бадий адабиёт ҳақидаги маълумотлар атоқли олим И. Абдуллаевнинг узоқ йиллик илмий тадқиқотлари туфайли бизга маълум бўлди»¹⁸.

¹⁷ Уша китоб, 59-бет.

¹⁸ Атоқли арабшунос олим Исмадулла Абдуллаев Ас-Саолибий хрестоматиясининг ўзбекча таржимасини ҳамда унга бағишланган қатор илмий тадқиқотларни нашр этиб, Урта асрнинг бу ноёб маданий меросини бизнинг хозирги авлодимизга маълум қилди ва бу билан маданиятимиз тарихини ўрганиш ишига катта ҳисса қўшди. *Қаранг:* Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане в X—XI вв. Ташкент, 1984; Бухоронинг арабнавис шоирлари. Тошкент, 1965; Берунийга замондош шоирлар. Тошкент, 1974. Булардан ташқари И. Абдуллаев ас-Саолибий асарларини ўзбекчага ағдариб нашр эттирди. Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср («Аҳл асрининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси»). Тошкент, 1976; Яна. Абу Мансур Саолибий. Татиммат ал-Йатима. Тошкент, 1990.

Абу Мансур ас-Саолибий (961—1038) Беруний, Ибн Сино, Фирдавсийлар билан бир даврда яшаб, ўз замонасининг машҳур олиму фозиллари билан мулоқотда бўлди. У Нишопурда туғилиб ўсган бўлса-да, Бухорода узоқ яшаб ижод этди. 50 дан ортиқ филология, адабиёт-шуносликка оид ўз замонаси адабий ҳаёти ҳақида ниҳоятда бой маълумотларни ўз ичига олган асарлар ёзиб қолдирди:

Ас-Саолибий Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаб, араб тилида ижод этган 124 та шоир ҳақида қисқа маълумотлар ва шеърларидан намуналар келтиради. Булар Бухоро, Хоразм, Насаф (Қарши), Марв, Марваруд, Шош, Форёб, Балх, Ҳирот, Ғазна каби шаҳарларда туғилиб Ўрта Осиёда ижод этган шоирлардир*.

Муҳаммад ал-Муродий Бухоронинг етук шоирларидан, Рудакийнинг дўсти, шу ерда туғилиб ўсган. Замонасининг йирик шоирлари билан мулоқотда бўлган. У икки тилда — асосан, араб, қисман фор-тожик тилларида ижод этган. Қасидалар, давлат идораларида ишловчи ходимлар ҳақида сатиралар ёзган.

Муҳаммад ибн Хотим ал-Мус’абий сомонийлар даврининг шоирларидан, котиб ва давлат арбоби бўлиб ишлаган. Араб, форс-тожик тилларида қасидалар, ғазаллар, сатиралар ёзган. Унинг фаолияти, ижоди, шеърляти ҳақида бошқа манбаларда бирмунча маълумотлар келтирилади.

Абу-л фазл ас-Суккари ал-Марвозий Марвнинг маълум шоирларидан бири бўлиб, араб ва форс тилларида шеърлар ёзган. Матал, мақоллардан ва халқ адабиётидан кенг фойдаланган. Унинг томонидан қўлланган мақоллар, байтлар ҳозирда ҳам халқ ўртасида учраб туради.

Абу Муҳаммад ибн Матран ал-Матроний Шош (Тошкент) шаҳарида туғилиб ўсган, ўз даврининг атоқли шоирларидан. Бухорода обрў қозонган, шеърлар, қасида ва сатиралар ёзган, табиат гўзаллигини куйлаган.

Абу Аҳмад ал-Қотиб Бухорода туғилиб ўсган, саройда котиб бўлиб хизмат қилган. Ўз даврининг маданиятли, энг ўқимишли кишиларидан бўлган. Маккада бўлган, қисқа вақт Бағдодда яшаган, Ҳирот, Нишопурда ишлаган, лекин асосан умрини ўз ватани Бухорода ўтказган.

* Араб тилида шеърый асарлар ёзган ўртаосиёлик муаллифлар ҳақидаги бу маълумотлар И. Абдуллаевнинг юқорида кўрсатилган тадқиқотларига асосланади.

Абу Аҳмад қасида, сатиралар ёзган, шеърларида пессимистик руҳ кучли, Шунингдек, у қонуншунос олим ҳам бўлган.

Хусайн ибн Али ал-Марварудий сомонийлар даврининг шоирларидан бири. У ҳозирги Мурғабнинг юқори қисмида жойлашган Марваруд шаҳрида туғилиб ўсиб, Бухорода яшаган. Унинг ижоди халққа яқин бўлган. У шоҳга қарши қаратилган шиа, кармат ҳаракатларида иштирок этган.

Ал-Лаххам ал-Харроний Бухорода деярли 30 йил давомида ижод этган ўз замонасининг машҳур шоирларидан бири. У Термиз, Хоразм шаҳарларида ҳам хизмат қилган, асосан сатира, қисман қасидалар ёзиб турган. У сомонийлар даврининг вазирлари, давлат ишлари устида иш юритувчи шахслар устидан кулган, юқори лавозимдаги кишиларни қаттиқ танқид қилган. Кўп асарларини бадиҳа тарзида яратган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Аббос ал-Хоразмий (935—993) ўз даврининг машҳур шоир, ёзувчиси, олими. Унинг мероси араб тилидаги шеърлар ва насрий дидактик асарлардан иборат бўлиб, ўз даври маданияти тарихини ўрганишда муҳим манбадир. У араб тили соҳасида йирик мутахассис бўлган, лексика, этнографияни яхши билган. Насрий асарлардан ташқари кўп қасида, сатира, марсиялар ёзган. Давлат арбоблари устидан кулган, уларни фош этган, иш ёқмас дағдасаларни танқид қилган. У Хоразмда туғилиб ўсиб, сўнг ўз юртидан чиқиб кетган. Ироқ, Сурия шаҳарларида бўлиб Халабда Сайф уд-Давла саройида яшаган, сўнг Бухорода Сомонийлар саройида бўлган. Умрининг охирида Нишопурда яшаб вафот этган.

Унинг «Расоил» («Номалар») асари насрда ёзилган. «Расоил» илм-фан, ахлоқ-одоб, таълим-тарбия, дўстлик ҳақидаги хатлар тўпламидан иборат бўлиб, ҳам мазмуни, ҳам ёзиш усули жиҳатидан ўз даврининг ажойиб асаридир. У ёзишмалар — номалар жанрининг сўнгги ривожига жуда катта таъсир кўрсатган.

Рашид ад - Дин Муҳаммад ал-Умари — Вотвот (1114—16 йилда туғилган, вафоти 1182-83 йиллар) хоразмшоҳлар саройида яшаб, ўз шеърлари ва насрий асарлари билан машҳур бўлган, бошқа қатор шоирларга ҳомийлик қилган. Уша давр тарихчиси Ёқут Ҳамавийнинг «Иршод» китобида қайд этилишича, Вотвот «шеър ёзиш ва насрда ниҳоятда моҳир эди, араб тили ва грамматикаси сирларини ҳамда адабиётни ҳаммадан кўра яхши билар эди. Унинг шухрати бутун оламга

тарқалди ва барча ўлкаларга машҳур бўлиб кетди...». Баъзан у бир вақтнинг ўзида ҳам араб тилида, ҳам форс тилида бошқа-бошқа вазнда шеър айтар эди. Вот-вот араб ва форс тилларидаги шеъриятга оид қатор девонлар муаллифидир.

Абу Абдуллаҳ Муҳаммад ибн Ҳамид ал-Хоразмий ўз даврининг ажойиб шоири ва давлат арбоби. У хоразм-шоҳлар саройида котиб, вазир, дипломат, элчи бўлиб ишлаган, қатор қасидалар, лирик шеърлар ёзган.

Илк Урта аср муаллифлари **Еқут Ҳамавий**, **Абн Аби Усайба** асарларида X—XII асрларда Хоразмда хоразм-шоҳлар даврида жуда кўп шоир, ёзувчилар яшаб ижод этганликлари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади. **Абу Али Найсабурий**, **Ал Боққали ал-Хоразмий**, **Еқуб ас-Саккокий** каби ўнлаб олим-шоирлар шулар жумласидандир.

Ҳайдар ал-Хўжандий сомонийлар даврида Хўжандда туғилиб ўсган, араб тилида ижод этган шоирлардан. **Ас-Саолибий** унинг сатира ва лирик шеърлар ёзганлиги ҳақида маълумот беради ва байтларидан мисоллар келтиради.

ФОРС-ТОЖИК ТИЛИДАГИ АДАБИЁТ

X асрларга келиб форс-дарий тилларида бадий адабиёт ривож топа бошлади, айрим ҳокимлар, айниқса сомонийлар форс тилидаги шеъриятнинг ривожига катта эътибор бердилар. Бухоро, шунингдек Самарқанд, Марв, Чағониён, Балх, Нишопур шаҳарларида адабий марказлар вужудга келди.

Бу даврда форс-тожик тилида ижод этган шоирлардан **Шохи Балхий**, **Абдушукур Балхий**, **Равнақи Бухорий**, **Дақиқий**, **Хаббар Нишопурий**, **Шокир Бухорий** кабиларни кўрсатиш мумкин. Лекин форс-тожик шеъриятини, бадий адабиётни **Рудакий**, **Фирдавсий**, **Дақиқий**, **Абдулхасан Термизий**, **Носир Хисрав**, **Умар Хайём** кабилар дунёга машҳур қилдилар.

Абу Абдулло Рудакий Урта аср форс-тожик шеъриятининг буюк устози. У Урта асрдаёқ шоирлар томонидан «устод» деб улуғланган. Шоир IX асрнинг тахминан иккинчи ярмида Самарқандга яқин Рудак қишлоғида туғилган. У ёшлигиданоқ шеърият ва муסיқага қизиққан, араб ва форс адабиётини яхши билган, илмларни ўрганган. Рудакийнинг шеърий мероси ниҳоятда бой ва ранг-барангдир. Рудакийга мансуб «Қалила ва Димна», «Даврони офтоб», «Синдбоднома» сингари қатор поэ-

малардан парчалар сақланиб қолган бўлса-да, улар муаллиф меросининг нақадар бойлигидан далолат беради. Мавзуи, мазмуни жиҳатидан ҳам Рудакий шеърляти ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлиб, инсонга муҳаббат, инсонпарварлик руҳи билан суғорилгандир. Унинг шеърлятида гуманизм, ижтимоий адолатсизликни қоралаш, инсон ақл-заковатини улуғлаш, илм-фаннинг аҳамияти, инсон бахт-саодати сингари масалалар муҳим ўрин эгаллайди. Бадий жиҳатдан ҳам Рудакий шеърляри бошқалар учун ибрат бўларли даражада. Рудакий кўр бўлган. Унинг ҳақидаги маълумотлар бир-бирига зиддир. У замонасининг илғор ғояларига ҳамнафас бўлган, шилар ва карматлар ҳаракатига хайрихоҳлигини билдирган. Маълумки, карматлар ўз давридаги ортодоксал диний дунёқарашни танқид қилган ҳолда, тенглик ва адолат ғояларини олға сурган эдилар. Рудакий шу билан бирга, ўз истевдоди, шеърляти билан сомонийларнинг эътиборини қозонди. Унинг шеърляри содда, жарангдор, халқ учун тушунарли, мазмуни чуқур, тасвир кучи эса ниҳоятда таъсирчан бўлган. У ўз шеърлярини куйга солиб, қўшиқ қилиб куйлаган, барбадда яхши чалган.

Абу Мансур Муҳаммад ибн Аҳмад Дақиқий (942—979) X асрнинг Рудакийдан кейинги энг машҳур шоирларидан. Маълумотларга қараганда, Самарқандда туғилган ва ёшлигидан бошлабоқ шеърга қизиққан, сомонийлар саройида яшаган, асосан қасидалар ёзган.

Дақиқийнинг 1209 байти сақланиб қолган, уларда зардуштликка ўзининг хайрихоҳлигини билдирган. У биринчи бўлиб «Шоҳнома»ни шеърля баён этишга ҳаракат қилган, лекин фақат бир қисминигина ёзиб тугатган, холос. Бу қисм сўнгроқ Фирдавсий томонидан «Шоҳнома» эпик поэмасига киритилган.

Абулқосим Фирдавсий (942—1020) Тус яқинида туғилган, араб ва форс адабиётини яхши билган, бутун умрини исломга қадар бўлган Эрон шоҳларининг афсонавий қаҳрамонликларига бағишланган катта эпик асар «Шоҳнома»ни яратишга сарф этган. Бу эпосдаги воқеа, ҳодисалар узоқ афсонавий ўтмиш ҳақида бўлса-да, Фирдавсий зардуштий динини ҳимоя этган, зулм ва истибдодни қоралаган, адолат ва ҳақиқатни, қаҳрамонликни куйлаган, ўз давридаги воқеаларга муносабат билдириб турган.

«Шоҳнома»да Фирдавсийнинг фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қарашляри ўз ифодасини топган, унда халқнинг донолиги ифодаланган. Шунингдек, асарда мақоллардан ҳам кенг фойдаланилган. «Шоҳнома» Урта аср-

даги форс-дарий шеърятининг олий намунаси бўлибгина қолмай, муҳим тарихий манба ҳамдир. Ўз шеърятда таъкидлаганидек, «Шоҳнома» асари билан Фирдавсий ўзига абадий ҳайкал яратиб кетди ва авлодлар ташаккурига сазовор бўлди.

Манбаларда кўрсатилишича, «у ўз даврининг илгор ғоялари — мутазилийлар эътиқодида бўлган». «Шоҳнома»ни тугатиб Султон Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этган. У бу асар ва шоирга етарли даражада эътибор ва баҳо бера олмаган.

Носир Хисрав (1003—1088) ўз даврининг машҳур мутафаккири ва шоири, ўзининг фалсафий мазмундаги насрий асарлари, эркин шеърятни билан ном қозонган. Помирнинг Кободиён шаҳарида туғилган, асосий маълумотни Марвда олган ва у ерда ижодини бошлаган, 35 ёшида Урта Осиёдаги ҳукмрон сулолалардан салжуқийлар хизматида бўлган. Ўз давридаги илмларни пухта эгаллаган, фалсафага қизиққан. Эгаллаган билимлари билан чегараланиб қолмай узоқ йиллик сафарда Эрон, Араб мамлакатлари, Африканинг шимолий ўлкаларида бўлиб, кўп олимлар билан суҳбат қилган.

Носир Хисрав халқ ҳаётини яқиндан ўрганиб, мавжуд ҳукмрон сиёсий тузумдан норози бўлган ҳолда ўша даврнинг ҳурфиқрилиқни, тенглиқни тарғиб қилувчилар ғояларига шерик бўлди.

Носир Хисрав форсийда ёзилган қатор насрий асарлар муаллифи, «Сафарнома», «Садоқатнома», «Рўзнома», «Важҳи дин» сингари асарлар унинг қаламига мансубдир.

Носир Хисрав Рудакий, Дақиқийлар каби мусиқа ривожига катта ҳисса қўшди.

Хисрав поэзиясининг мазмуни ҳам кўпроқ илмийдир. Унинг «Ақл ва маърифат» достонида шеърини шаклда Урта аср Шарқининг маданий марказлари ҳақида ажойиб маълумотлар берилади. Астрономия, физика соҳасида ярим шеърини, ярим илмий фаразлар олға сурилади.

Ўз шеърятда Носир Хисрав диний фанатикларни, лаганбардор шоирларни, шоҳларни ва бойлик тўплашга ружу қилганларни қаттиқ танқид қилади, ҳунармандлар, деҳқонларга тасаннолар ўқийди, илм-фан, донолик, дўстликни улуғлайди, иккиюзламачилик, пасткашлиқни қоралайди.

XI асрнинг ажойиб форс адабиёти намуналаридан бири «Қобуснома»дир. Бу асар насихатнома тарзида

ёзилган бўлиб, отанинг ўғлига қилган панд-насихатидан иборатдир.

«Қобуснома» муаллифи **Захриддин Қайковус** (1021—1082) Каспийнинг жанубий қисмидаги Табаристон ерларида туғилиб ўсган бўлса-да, турмуш тарзи, маданияти, тили жиҳатидан Урта Осиё ва Хуросонга, сомонийлар ва салжуқийларга яқин эди. Шунинг учун ҳам «Қобуснома» Урта Осиёда кенг тарқалди. Бу асар муаллифи Шарқнинг қатор шаҳарларида саёҳатда бўлган. илм-фан, адабиётга қизиққан, ўз даврининг етук олим-фозиллари ҳақида кенг маълумотга эга бўлган. «Қобуснома» мусулмон Шарқи адабиётида шаклланган насрий-дидактик йўналишнинг — насихатноманинг энг ажойиб намуналаридандир. Унда ахлоқий масалалар, ота-онага ва дўстларга ҳурмат, илм-фанни эгаллаш, билимли бўлиш, овқатланиш, одамлар орасида ўзини тута билиш, одоб сақлаш, меҳмон кутиш, шахмат, нарда ўйнаш тартиби, оила қуриш хусусида насихатлар, шунингдек, савдо-сотиқ, тиббиёт, астрономия, геометрия, поэзия, мусиқа, деҳқончилик, турли давлат лавозимларида хизмат қилиш ҳақида маслаҳатлар берилади.

Бу насихатларни ўша давр ёшлари учун махсус қўланма, муҳим тарбиявий аҳамиятга эга бўлган кўргазма деб аташ мумкин. Умуман бу даврда Шарқда ахлоқий характердаги насрий асарлар кўп яратилган бўлиб, улар мусулмон мамлакатлари, жумладан, Урта Осиё, Хуросонда яратилган бой педагогик меросни ўрганишда катта аҳамият касб этган.

Урта Осиёда маълум бўлган дидактик характердаги асарлардан яна бири **Низомий Арузий Самарқандийнинг** «Чор мақоласи»дир. «Чор мақола» XII асрнинг ўрталарида ёзилган бўлиб, унда насихат-дидактика жанри ёрдамида ўша даврнинг воқеалари, Рудакий, Умар Хайём, Ибн Сино, Беруний каби машҳур шахслар ҳақида ҳикоя қилинади.

«Чор мақола» ҳикоялари асосида инсон, унинг ақлий фаолияти, маърифатга интилиши, ёмонликни қоралаши ётади. Шоҳ ва унинг хизматчиларига хушомадлар қилинган бўлса-да, одамлар ўртасидаги муносабат, воқеалар реал қизиқларда тасвирлангандир.

XI—XIV асрларда форс-тожиқ тилида ижод этиб ном қозонган ва ўз даври маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган ўртаосиёлик мутафаккир шоирлардан **Собир Термизий** (XI—XII асрлар), **Амаҳи Бухорий** (1149 йилда ўлган), **Сўзани Самарқандий** (1173 йилда ўлган),

Паҳлавон Маҳмуд (XIII—XIV) кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Собир Термизий шеърят қонуниятларини яхши билиши билан бирга риёзиёт, фалакиёт билимларини ҳам пухта ўрганган. Термизда туғилиб йирик олим, шоир бўлиб етишган ва Хуросоннинг турли шаҳарларида яшаган. Унинг ижодида илм-фанга, таълим-тарбия, ахлоқ-одоб масалаларига катта эътибор берилган. Хоразмда туғилиб ўсган Амаҳи Бухорий сарой шоири сифатида нафис шеърят шаклларини ривожлантирган бўлса, Сўзани Самарқандий асарларида сатира ва ҳажвияга эътибор кучли, демократик мотивлар ўрин эгаллайди. Паҳлавон Маҳмуд эса ўзининг фалсафий шеъриятида Умар Хайём ғояларини давом эттирган, ўз даври учун хос илғор ижтимоий-гуманистик фикрларни олға сурган. Мўғул босқинчиларининг зулми туфайли вужудга келган ҳуқуқсизликни фош этган, ўз халқини улуғлаган.

Бу даврда, XI—XIII асрларда мўғулларнинг Ўрта Осиёга босиб келишидан аввал ривожланган Хоразм давлатида бадий адабиёт кенг тараққий этди. Ёзувчи-шоирлар форс-араб ва туркий тилда ижод этдилар.

Маълумки, бу даврда хоразмшоҳлар Ўрта Осиё ва Эроннинг кўп қисмини ўзларига қарам этиб, катта давлат туздилар, кўп шаҳар ва ўлкалардан келган шоир, олимлар хоразмшоҳлар саройида паноҳ топдилар, эътибор қозондилар. Булардан Муҳаммад ал-Форобий, Тоҳир Ақсикетий Али ал-Адаб ал-Хоразмий, Рустам ал-Хоразмий Муҳаммад Ахсикетий Аҳмад ас-Самарқандий, Иброҳим ан-Насафий каби қатор шоирларни, девон ва тўпламларнинг муаллифларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Буларнинг айримлари Чингизхоннинг Ўрта Осиёга ҳужуми даврида унга қарши урушларда иштирок этиб қурбон бўлдилар.

ТУРКИЙ ТИЛДАГИ АДАБИЁТ

XI—XII асрларга келиб ижтимоий, маданий ҳаётда туркий тилнинг кенг тарқалиб бориши, давлат ишларида кенг қўлланиши кўзга ташланди; араб, форс тилларидаги бадий асарлар билан бирга туркий тилда ҳам йирик дostonлар, шеърлар, яратилди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» ва Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақоийқ» асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар ўша даврда Шарқда кенг тарқалган бўлиб, панднасиҳат усулида ёзилгандир.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг атоқли шоири, до-нишманд ва давлат арбоби бўлиб, Қорахонийлар дав-латининг йирик шаҳарларидан бўлмиш Баласоғун шаҳ-рида туғилиб, ижод этди. Ўз асарини у 1069—70 йил-ларда Қашқарда ёзиб тугатди ва Қорахонийлар ҳукм-дори Буграҳонга тақдим этди. «Қутадғу билик» («Бахт-саодатга элтувчи билим») ўз давридаёқ ном қозонган. Муаллифнинг таъкидлашича, у турли ўлкаларда турли номлар билан маълум бўлган.

Асарда муаллиф ўша даврга хос турли соҳалардаги илғор фикрларни баён этади. Асар насрий муқаддима-дан сўнг 77 байтдан иборат бўлган шеърий муқаддима билан бошланади ҳамда 73 та боб номининг мундари-жаси берилади. Бошланғич боблар ўша давр Шарқи-даги анъанавий масалага — Оллоҳ ва Пайғамбар дини-нинг фойдаси, турли халифаларга бағишланади. Сўнгги бобларда дунёвий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, илмий масалалар ёритилади.

Асарда марказлашган давлатни мустаҳкамлаш, ни-золарга чек қўйиш, маърифат, ободончиликка эътиборни кучайтириш, илм эгаллаш, камбағаллар аҳволини ях-шилаш, меҳр-шафқатли бўлиш каби муҳим ижтимоий-дидактик масалалар кўтарилади. Унда давлатни идора этиш йўллари, беклар бу йўлда ўз атрофига ақлли, би-лимдон одамларни жамлаши даркорлиги, амалдорлар-нинг бурчи-вазифаси, элга нисбатан адолатли бўлиш каби сиёсий масалалар ҳам ўз ифодасини топади. Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида илм-маърифатнинг жарчиси ва ҳомийси сифатида намоён бўлади. Фанни эгаллашни саодатнинг калити деб қарайди, унинг панд-насиҳатлари ахлоқий масалалар — ростгўйлик, севги-садоқат, ҳа-лоллик, тилдан тўғри фойдаланиш, дадил ва ҳушёр бў-лиш каби масалаларни ҳам қамраб олади. Бу ўғитлар бадий образларда турли ҳикоялар орқали ўқувчига етказилади. Асарда халқдан олинган жуда кўп туркий тилдаги мақол ва маталлар ишлатилган:

Уқиш кўрки тил ул, бу тил кўрки сўз
Киши кўрки юз ул, бу юз кўрки кўз

(Ақлнинг кўрки тил, тилнинг кўрки сўз, киши кўрки юз, юзнинг кўрки кўздир).

Оқар сув, йўриқ тил бу кўб турмади,
Ажун тазгинурлар юриб тунмади

(Оқар сув, маҳмадона тил туриб қолмайди, дунё ҳара-катда юради, тинмайди).

Бу даврининг туркий забон шоирларидан яна бири **Аҳмад Югнакийдир**. Унинг бизгача ягона «Ҳибатул-

ҳақойиқ» асари етиб келгандир. Айрим маълумотларга қараганда муаллиф Самарқанд яқинидаги Югнак шаҳрида туғилган.

Асар 254 байтдан иборат бўлиб, ўн тўрт бобни ўз ичига олади, панд-насихат, дидактик усулда ёзилган. Унда илм-маърифатли бўлиш, яхши ахлоқий хислатларни тарбиялаш сингари масалалар илгари сурилади. Муаллиф инсон бахт-саодатга эришиши учун илм-маърифатни эгаллаши зарур эканлигини алоҳида уқтиради.

Югнакий ўз асарида бирор аниқ воқеа, ҳодиса ёки саргузаштни ҳикоя қилмайди, у одоб, ахлоқ ва маърифатга оид дидактик масалаларни баён йўли билан ифодалайди.

Достон Аҳмад Югнакийни XII асрнинг маърифатпарвари, илм жарчиси сифатида гавдалантиради. Асар олим билан жоҳилни бир-бирига зид қўяди, олим илм ёрдамида бахт-саодат қидирса, жоҳил нодонлиги туфайли ёмон ишларга гирифторм бўлади, бошқаларга зиён келтиради. Илм ва олимни қадрлаш зарур:

Баҳолиқ динор ул биликлик киши
Бу жоҳил биликсиз — баҳосиз биши.
Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур?
Биликлик тиши эр, жоҳил эр — тиши.

(Билимли киши қимматли олтиндир. Билимсиз жоҳил киши арзимас қалбаки ақчадир. Билимли аёл эрдир, билимсиз эр аёлдир).

Шоир зодагонлар ва амалдорларни марҳаматли, раҳмдил бўлишга чақиради. Замонасининг анъаналарини давом эттириб, достоннинг сўнгги қисмида шоир Оллоҳ, пайғамбарга раҳматлар айтиб, Қуръон оятларини келтиради, динга садоқатли бўлишга чақиради.

Аҳмад Яссавий (1105—1166) Урта Осиёда шаклланган тасаввуф оқимининг йирик асосчиларидан бири, туркий тилда мистик-ахлоқий шеърлар муаллифи. Унинг «Девони ҳикмат»и — шеърлар тўплами мазмунан суфийлик характериға эга бўлса-да, у тили, бадиияти жиҳатидан XII аср туркий шеъриятининг ажойиб намуналаридан ҳисобланади. У халқ оғзаки адабиётига яқин туради. Шунинг учун ҳам Яссавийнинг мистик-ахлоқий шеърияти халқ орасида тез тарқалди. Унга шеъриятининг ҳам мазмуни, ҳам шакли жиҳатидан эргашганлардан бири Сулаймон Боқирғоний бўлди. Унинг «Боқирғон китоби»ға кирган шеърлари суфийликнинг энг ёрқин намуналаридан бўлиб, оғиздан-оғизға ўтиб келган.

Урта Осиёда мўғуллар истилосидан сўнг тасаввуф йўналиши кенг тарқалиб, туркий адабиётда суфийлик мотивлар кучайди. XIII асрнинг охири — XIV асрнинг бошларида Хоразмда ёзилган «Қиссаи Рабғузий» туркий тилда ёзилган насрий асар намуналаридандир. Унда 72 қисса, кичик ҳажмли ҳикоялар келтирилиб, улар асосан диний мазмундадир, уларнинг кўп қисми «Қуръон» мазмунидан олинган.

* * *

Бадий маданият ҳақида юқорида келтирилган мисол, далил ва тафсиллардан шундай хулосалар чиқариш мумкин.

Санъатнинг архитектура, тасвирий санъат, музыка ва музикашунослик, ўймакорлик каби турли йўналишлари, айниқса бадий адабиётнинг турли кўринишлари, шакллари қисқа вақт ичида ниҳоятда ривож топган.

Бадий адабиёт уч тилда — араб, форс-тожик ва туркий тилда кенг тараққий этиб, мусулмон Шарқида эришилган бу соҳадаги ютуқларни ўзида ифодалаган. Бадий адабиёт, асосан дoston, шеърийят ва кичик қиссалардан иборат бўлган, маълум мавзуга бўйсундирилган насрий асарлар тарзида тараққий этган.

Бу даврда Шарқ шеърийятининг барча турлари, шакллари шаклланиб кенг тараққий этган, ҳозирда ҳам Шарқда асосан шу шакллар ишлатилади.

Хусусан, шеърийятда маснавий, ғазал, китъа, рубоий, халқ оғзаки адабиётида тарқалган усуллар кенг ёйилган.

Шеърийят мавзуи, мазмуний йўналиши жиҳатидан ҳам ранг-баранг бўлиб, лирик, сатирик, панд-насихат, дидактик, тарихий-афсонавий, мистик, диний, ахлоқий-фалсафий характерга эга бўлган.

Бадий адабиётнинг марказида асосан инсон, унинг ақл-заковати, ахлоқ-одоби, бошқаларга муносабати, илм-фанга эътибори, инсонийлик моҳияти каби масалалар турган. Бадий адабиёт маълум мақсадга, инсонни улуғлаш, уни маънавий юксалтиришга қаратилган.

Бадий адабиёт асарлари илк Урта асрнинг фалсафий, дидактик, педагогик, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик, тарихий меросини ўрганиш учун ниҳоятда муҳим манбалардан бири бўлиб, ўз даврининг маънавиятини, маданиятининг ютуқлари, даражасини ўзида ифодалаган. Бутун мусулмон мамлакатлари маданияти тарихида бу қадар Хоразмий ва Фирдавсий, Рудакий ва Умар Хайём, Юсуф хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакий каби зўр классикларга бой давр бўлмаган. Улар ҳам араб,

ҳам дарий, ҳам туркий шеърият ривожига, турли йўналишларга асос солдилар. Уларнинг ҳиссалари ўз даври маданиятининг юксалишида беқиёсдир.

ИЛОҲИЕТ, ДИНШУНОСЛИК

Ислом дини илк Ўрта асрда барча мусулмон мамлакатлари сингари Ўрта Осиё халқлари маданияти, маънавиятининг энг асосий ва ниҳоятда муҳим бўлган қисмигагина эмас, хислатига ҳам айланганлигини юқорида қайд қилиб ўтдик.

Исломнинг асосий муқаддас манбаи — Қуръон оятлари ва сураларидир, уларда асосий диний қонун-қоидалар, ақидалар баён этилган. Ундан сўнг асосий манбаи Ҳадис — Муҳаммад пайғамбарнинг айтган сўзлари, унинг ҳаётий фаолияти, кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлар тўпламидир. Бу икки асосий манба муқаддас ҳисобланиб калом ва шарият шулар асосида вужудга келган. Калом сўзи VIII асрларда шаклланган бўлиб, у исломнинг назарий-фалсафий таълимотидан иборатдир. Калом Ўрта Осиёда ҳам кенг тарқалди. Қуръондаги ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар кейинчалик шаклланган *шариатга* ҳам асос бўлди. Шариатда улар ҳуқуқий тизим сифатида кучга кирди. Сўнграқ эса шариат қонун-қоидаларини ишлаш, тартибга солиш, талқин бериш билан шуғулланувчи Ислом илоҳиётининг муҳим соҳаси — мусулмон ҳуқуқшунослиги — **фиқҳ** вужудга келди ва Ўрта Осиёда кенг тарқалди.

Шу билан бирга ислом диншунослигининг муҳим тармоғи сифатида Қуръон, Ҳадис ва бошқа диний манбаларни талқин этиш — **тафсир** кенг авж олди. Буларнинг ҳаммаси Ўрта Осиёда кенг тарқалди. Уларни шакллантириш ва ривожлантиришда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг диншунос олимлари, мутафаккирлари ҳам катта ҳисса қўшдилар, бу билан улар бутун мусулмон оламида ном тарқатдилар. Умуман қадимги маданиятга эга бўлган Ўрта Осиёда ислом дини ва диншунослигига маънавий маданиятнинг ифодаси ахлоқшуносликнинг йўналиши сифатида муносабатда бўлинган.

Хусусан IX асрда мусулмон ўлкаларида ҳадисшунослик, ҳадис тўплаш, уни ўрганиб тартибга солиш диншуносликнинг энг муҳим соҳаларидан ҳисобланган. Тўпланган ҳадисларнинг ҳажми, чинлиги, тартиби, аҳамияти билан мусулмон оламида олти муҳаддис (ҳадис тўпловчи) машҳур бўлди. Шулардан учтаси ўртаосиёликдир. Муҳаддислар ичида энг обрўлиси ва машҳури

Имом Бухорийдир (809—870). У Бухорода туғилиб, шу ерда ўз даври илмларини, айниқса диний билимларни ҳар томонлама ўрганган. Сўнг ўз билимларини мукам-маллаштириш мақсадида Макка, Мадина, Бағдод, Дамашқ, Ҳижоз, Куфа, Нишопур каби жуда кўп шаҳарларга борган. Бу шаҳарларда у кўп олимлар, диншунослар, муҳаддислар билан учрашган, сўнг ўз Ватанига қайтиб Самарқанд яқинида вафот этган.

Бухорийдан бизга жуда катта мерос қолган. Унинг ислом диншунослигига оид 20 га яқин катта ҳажмдаги асарлар ёзгани маълум. «Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ», «Ат-тарих ал-Қабир», «Ат-тарих ас-сағир», «Ал-Адаб ал-муфрад» каби асарлар шулар жумласидандир. Бухорийни бутун мусулмон оламига машҳур қилган асари тўрт жилдли «Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ» («Ишончли тўплам») бўлиб, у «Саҳиҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам маълумдир. Бу асар 160 қисмдан иборат бўлиб, 3450 бобни ўз ичига олади. Бухорий ҳадисларни тўплаш ва баён этишда уларнинг ҳақиқийлигига катта эътибор берган. Унинг диққат марказида диннинг инсон учун тарбиявий аҳамияти, унинг маънавий юксалиши, тозалиги, донолиги, яхши ва ёмонни бир-биридан ажрата билиши туради. Диннинг, ҳадисларнинг асосий мақсади дўстлик, адолат, ўзаро муносабатларни мустаҳкамлаш, инсонни ёмонликдан сақлаш бўлган.

«Саҳиҳ» бутун мусулмон оламида кенг тарқалган, унга тақлидлар, шарҳлар, тадқиқотлар ёзилган.

Бухорийнинг яқин шогирдларидан бўлмиш машҳур муҳаддислардан бири **Имом ат-Термизийдир** (824—892). У Термизга яқин Буғ қишлоғида туғилиб, Шарқнинг жуда кўп шаҳарларида бўлиб, ўз даврининг диний илмларини эгаллаган ва ўз ватанида вафот этган. Ат-Термизий ўндан ортиқ диний асарлар муаллифидир. «Жоме ал-қабир» («Жоме ат-Термизий») «Аш-Шамоил ал-набавия», «Ал-Илал фи-(фи-л)-ҳадис», «Рисала фил хилоф ва-л-джадал», «Ат-Тарих», «Китоб аз-Зухд» каби асарлар шулар жумласидандир. Бу асарлар ҳадислардан ташқари филология, тарихга оид масалаларни ҳам ўз ичига қамраб олган. Термизийнинг мусулмон оламига машҳур қилган асари «Жоме ат-Термизий» ёки «Сунан ат-Термизий»дир.

Бу асар исломда ҳақиқий деб танилган машҳур 6 ҳадис тўпламларидан биридир. Бу ҳадисларда диний масалалар билан бирга ахлоқий масалалар, инсонпарварлик ғоялари ўзининг кенг ифодасини топган. Уларда ахлоқий фазилатлар улуғланиб, ўғрилиқ, зўравонлик,

ёлғончилик, иккиюзламачилик, манманлик каби салбий хислатлар қораланади. Термизий мероси фақат диний аҳамиятга эга бўлиб қолмай, у ахлоқшунослик, дидактика тарихида ҳам муҳим ўрин тутати.

Исломда машҳур бўлган муҳаддислардан яна бири **Абу Абдураҳмон ан-Насоийдир** (830—915). У Нисо (Туркменистон) шаҳрида туғилиб, Шарқнинг қатор илм марказларида ўз билимини оширган, узоқ вақт Мисрда яшаган ва ўз ватанидан узоқда — Паластиннинг Ромла шаҳарида вафот этган. У Мисрдалик чоғида ҳадислар тўплами «ат-Сунан ал-Кубро»ни, сўнграқ унинг асосида энг ишонарли ҳадисларни ажратиб, «Ал-Мужтаба» номидаги иккинчи, қисқартирилган «Ал-Сунан» китобини ёзиб қолдирган. Бу китоб ҳам ислом диншунослари орасида катта обрўга эгадир. 6 та машҳур ҳадисшуносларнинг қолган учтаси Эрон ва Араб мамлакатларидадир.

Ўртаосиёлик олимлар ҳадисшунослик билан бирга ислом ҳуқуқшунослиги — фикҳ ҳамда Қуръонга тафсир ёзиш соҳасида ҳам шухрат қозонганлар. Масалан, Ўрта Осиёдан чиққан машҳур ҳуқуқшунослардан Бурхониддин Марғинович, Абу Лайс Самарқандийларни кўрсатиб ўтиш зарур.

Бурхониддин Марғинович. Али ибн Абу Бакр ал-Фарғоний ар-Риштоний (1197 йилда вафот этган) қатор асарлар муаллифи бўлиб, фикҳга оид энг машҳур китоби «Ҳидоя фи-л-фуруз» («Шариат соҳалари бўйича қўлланма») дир. «Ҳидоя» мусулмон ҳуқуқшунослиги соҳасидаги энг йирик ва кенг тарқалган асарлардан бири бўлиб, форс, инглиз ва рус тилларига ўгирилган ва ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда Абул-Ҳасан ал-Хоразмий, Ан-Наҳавий ал-Адаб, Ёқуб Саккокий каби ислом қонуншунослиги, илоҳиёти билан чуқур шуғулланган таниқли олимлар ҳақида манбаларда қатор маълумотлар келтирилади.

Исломнинг асосий манбаи «Қуръон»га тафсир (шарҳ, изоҳ) ёзиш соҳасида ҳам бу даврдаги ўртаосиёлик олимлардан Хоразмда яшаб ижод этган Замахшарий, Фахриддин Розий кабилар ўз асарлари билан Ислом диншунослари орасида ном қозонганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу даврда диншунослик, ислом илоҳиётини ўрганиш, калом, фикҳ, илм-фан, илмий маданиятнинг муҳим соҳаларидан ҳисобланган ва илмлар таснифи тизимида муҳим ўрин эгаллаган. Шу сабабдан бўлса керак бу даврда қомусий

олим-мутафаккирлар турли аниқ билимлар қаторида диний билимлар билан ҳам машғул бўлганлар. Диний билимларни Урта аср маънавияти, маданияти ўзининг узвий ва таркибий қисми сифатида талқин этган.

Шунингдек, манбаларда исломни ўрганиш билан боғлиқ бўлган билимлар шарият илмлари деб ном олган.

ФАН. ТАБИАТШУНОСЛИҚ, ФАЛСАФА ВА ГУМАНИТАР ИЛМЛАР

Урта аср маданияти шу даражада юксакликка кўтарилганки, дунёвий илмлар, турли аниқ фанларнинг ютуқлари, натижалари унинг мазмунини белгилашда муҳим аҳамият касб этган, турли соҳаларда ижод этилиб, катта ютуқлар қўлга киритилган. Урта Осиёда диншуносликнинг ўта ривож топган асри IX аср бўлса, XII аср илм-фан тараққиётининг чўққиси бўлди. Уша даврдаги илмнинг ҳажми, миқёси, кенлиги айрим муаллифлар асарида учровчи илмлар таснифида яққол намоён бўлди. Ўз даврининг қатор қомусий ақллари — Форобий, Ибн Сино кабилар бу масалага катта эътибор бердилар, айрим муаллифлар эса унга махсус асарлар бағишладилар. X асрда Сомонийлар даврида яшаб ижод этган Абу Абдуллаҳ ал-Хоразмий бу масалага бағишланган катта махсус асар «Мафотих ал-улум»да илмлар таснифини батафсил ёритди. Ундан олдин Форобийнинг «Ихсо ал-улум» рисоласида ҳам илмлар таснифи хусусида махсус тўхтаб ўтилган эди. У барча илмларни 5 катта бўлимга ажратади, тил ҳақидаги илм ўз ичига етти қисмни олади, сўнг табиий ва илоҳий фанлар ёки риёзиёт ва шаҳарни бошқариш ҳақидаги илмлар. X асрда яратилган «Соф биродарлар»нинг «Илмий санъатлар ҳақида»ги рисоласида умумий илмлар 4 катта гуруҳга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ ўз навбатида қатор соҳаларни ўз ичига қамраб олади, ҳаммаси бўлиб 36 та илм тармоғи санаб ўтилади. Ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» рисоласида барча илмлар анъанавий илмлар ёки гуманитар илмларга ҳамда ноанъанавий, ноараб илмларига бўлинади. Биринчиси фикҳ, калом, грамматика, иш юритиш, шеърийат ҳамда тарих илмини; иккинчиси ноараб илмлар—фалсафа, мантиқ, тиббиёт, арифметика, геометрия, фалакиёт, мусиқа, механика, кимё сингари фанларни ўз ичига олади. Умуман барча илмларни арабларда аввалдан маълум бўлган ёки шарият ўз ичига олувчи илмлар ҳамда арабларда маълум бўлмаган, шариятга алоқасиз, бошқа халқлардан кириб

келган илмларга ажратиш деярли барча муаллифларда учрайди.

Арабларда бўлмаган илмлар асосан қадимги юнонларда кенг ўрганилган илмлардан ташкил топгандир. «Шариат» илмларининг асослари ҳақида юқорида қисқача тўхтаб ўтган эдик.

Ноараб ёки табиий илмларни ва фалсафани ўша даврдаги машҳур олим-файласуфларнинг фаолияти билан боғлиқ ҳолда кўриб ўтамиз.

IX—XII асрлар давомида Урта Осиё халқлари дунё маданиятига илм-фаннинг турли соҳалари бўйича, хусусан, араб ёки традицион анъанавий илмлар, яъни асосан гуманитар илмлар соҳасида ҳам, ноараб, ноанъанавий илмлар, яъни фалсафий илмлар, табиатшунослик илмлари соҳасида ҳам жуда улкан ҳисса қўшдилар. Бу даврда яшаб ижод этган ўртаосиёлик буюк олимларнинг ижоди, фаолияти, асарлари Урта аср илм-фани ривожига ниҳоятда муҳим ўрин тутади. Урта Осиёдан чиққан Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний сингари олимларнинг номи бутун Шарқ ва Оврупо Урта асрида ниҳоятда ҳурмат билан тилга олинади.

Муҳаммад ибн Мусо ал Хоразмий (780—850) — Шарқнинг буюк олими, дунё риёзиёт илми ривожига беҳисоб ҳисса қўшган ўртаосиёлик олим, Марвда Маъмун саройига жалб этилиб, сўнг халифалик маркази Бағдодда хизмат қилган ва «Байтул-Ҳикма» — биринчи араб илмий марказида раҳнамолик қилган. «Алгебра» ва «алгоритм» тушунчаларининг пайдо бўлиши Хоразмий фаолияти билан боғлиқдир. «Алгоритм» Хоразмий номининг латин тилидаги ифодасидан, «алгебра» сўзи эса унинг математикага оид «Алжабр ва ал-муқобала» асарининг биринчи сўзи латинча талаффузидан олингандир.

Хоразмий мусулмон дунёсида биринчи бўлиб риёзиёт, жуғрофия, тарих фанларининг ривожини бошлаб берди, унинг асосий асарлари шу соҳаларга оиддир.

Хоразмий қаламига 12 га яқин турли соҳаларга оид рисолалар мансубдир. Бу асарлар XII асрда латин тилига таржима этилган. «Арифметикага оид рисола»нинг арабча нусхаси сақланмаган. Латинча нусхаси «Ал-Хоразмий ҳинд ҳисоби ҳақида» деб номланиб, бу асарининг биринчи сўзидан сўнг «алгоритм» атамаси вужудга келган.

Унинг риёзиёт илмига оид иккинчи рисоласи «Алгебра ҳақидаги рисола» ҳам XI асрда латин тилига тар-

жима этилган. Бу ҳар икки рисола математика ривожидан янги бир давр очган асарлардир.

Яна Хоразмийнинг «Зижи» — юлдузлар жадвали ҳам лотинчага ўгирилган. Унинг машҳур асари «Китоб суратил ард» («Ер юзининг картаси») мусулмон Шарқда жўғрофия илмини бошлаб берган.

Хоразмий Урта аср Шарқда биринчи бўлиб тарих ёзганлардан биридир. Унинг «Китоб ат-тарих» асарида айрим парчалар сақланиб қолган. Булардан ташқари яна у астрологияга оид, календар тузиш, вақтни ўлчаш, соат ҳақида ҳам рисолалар ёзган, лекин уларнинг кўпчилиги бизга қадар етиб келмаган.

Ҳиндистонда вужудга келган ўнлик системаси Хоразмий асари тўғрисида мусулмон Шарқи ва Оврупога маълум бўлди. Унинг «Зижи» асари қадимги юнон ва ҳинд астрономияси эришган ютуқлар асосида яратилиб, у Урта асрда бу соҳадаги тадқиқотларни бошлаб берди.

Хоразмийнинг замондошларидан бири машҳур астроном **Абул Аббос Фарғоний**дир (860 йиллар ўртасида вафот этган). У ҳам Урта Осиёдан бўлиб, халифалик маркази Бағдодда хизмат қилди, мусулмон Шарқда фалакиёт илмига асос солди. Унинг жўғрофия, фалакиётга оид асарлари маълум бўлиб, уни дунёга машҳур қилган «Жавоми илм ан-нужум вал ҳаракат ас-самоуия» китобидир.

Бу асар XII асрдаёқ лотин тилига таржима этилиб, тезда бутун Оврупода машҳур бўлиб кетди. Алгорезм каби унинг лотинча номи «алфраганус» ҳам ўша даврдаги жуда кўп манбаларда учрайди.

Фарғонийнинг бу асарида жуда кўп ва муҳим жўғрофий маълумотлар ҳам келтирилади. Шунинг учун ҳам унинг номи жуда кўп манбаларда ўртаосиёлик машҳур астроном ва географ сифатида тилга олинади.

Хоразмий ва Фарғоний билан бирга Бағдодда бошқа ўртаосиёлик олимлар ҳам илм ривожига йўлида жасорат кўрсатдилар. Булар орасида Абу Машар Балхий, ота-ўғил Марвозий, ота-ўғил Марваруддий, ас-Сараҳсий кабиларни кўрсатиш мумкин.

IX—X асрнинг бошларида Урта Осиёда мустақил феодал давлатлари шаклланиши билан Бухоро, Самарқанд, Марв, Қот (Хоразм), Термиз каби шаҳарлар илм-фаннинг марказига айланди. Бу даврда Ҳаким Термизий, Аҳмад ибн Наср Жайҳоний (870—914) каби олимлар ижод этдилар. Жайҳоний жўғрофияга оид 7 жилдлик «Китоб ул-масолик вал мамолик» («Масофалар ва

мамлакатлар китоби») асарини яратди ва унда жуда кўп мамлакатлар ҳақида ноёб маълумотлар келтирди.

Бу даврнинг буюк қомусий олими ва файласуфи **Абу Наср Форобийдир** (873—950). У Шош (Тошкент)нинг шимолида жойлашган Фороб ери — Утрорда тугилиб, бошланғич маълумотини Шош, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида олган. Сўнг Бағдодда узоқ яшаб, замонасининг олимлари билан илмий мулоқотда бўлган. Умрининг охирини Халабда ўтказган. У илмнинг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ рисолалар яратган. У юнон илмининг ютуқлари, хусусан Аристотель меросини чуқур билгани, уларни Шарқда ривожлантиргани учун «Ал-муаллими ас-Сони» («Иккинчи муаллим». Шарқда Аристотель — Арасту «биринчи муаллим» деб танилган) унвонига сазовор бўлган.

Унинг рисолалари риёзиёт, фалакиёт, тиббиёт, ахлоқшунослик, musiқашунослик, давлатни бошқариш, айниқса фалсафа ва мантиқ илми масалаларини ўз ичига олади.

Аристотелнинг барча фалсафий асарларига ёзилган шарҳлари, «Уюн ал-масоил» («Масалалар булоғи»), «Ихсо ал-улум» («Илмлар тавсифи»), «Фусус ал-ҳикам» («Ҳикмат хулосаси»), «Таолиқ фи-л ҳикмат» («Фалсафага оид изоҳлар»), «Китоб фи-л луғат» («Луғатлар ҳақида китоб») каби асарлар шулар жумласидандир.

Форобий талқинида мавжудот бир бутун ва ранг-барангдир, вужудга келган моддий олам абадий, йўқ бўлмайти ва чексиздир. Инсон мавжудот ривожининг якуни, ақл-идрок орқали дунёни ўрганади. Маърифатга интилиш, илм-фанни эгаллаш, ахлоқли бўлиш инсонга хос олий фазилатдир. Унинг мақсади ақл, билим, ахлоқ ёрдамида бахт-саодат келтирувчи жамоага эришувдир. Форобий буюк гуманист, унинг гуманизми ақл, тафаккур, илм кучига асослангандир.

Форобий ўзининг «Гражданлик сиёсати». «Фозил шаҳар аҳолисининг райлари», «Бахт-саодатга эришув ҳақида» рисолаларида инсонлар учун адолат, ўзаро ҳамжиҳатлик, фаровонлик, эркин меҳнат қилувчи етук— фозил жамоа ҳақидаги таълимотни олға сурди ва маданият тарихида асрлар давомида инсоният ардоқлаб келган муҳим масалани асослаб берди. Форобий мусулмон Шарқда илғор фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий таълимотларга, дунёвий musiқашуносликка асос солди, мантиқшунослик, шаҳарни бошқариш соҳаларида ҳам ривожланиш йўлларини белгилаб берди. Форобий асарлари XII асрдан бошлабоқ лотин тилига таржима эти-

либ. Оврупода кенг тарқалди. Унинг ғоялари Ф. Бэкон, Спиноза каби файласуфлар дунёқарашига катта таъсир кўрсатди.

Фаробийнинг илғор фикрларини **Абу Али ибн Сино** янада олий даражага кўтарди. У Бухорода (980—1037) туғилиб ўсди, сўнг Урта Осиё, Эроннинг жуда кўп шаҳарларида бўлди. Хамадонда вафот этди.

Оврупода сўнгроқ «Авиценна» номи билан машҳур бўлган бу қомусий олим ўз даврининг барча илмларини чуқур ўрганди; 500 га яқин турли соҳаларга оид рисо-лалар, шеърлар қолдирди, айниқса у фалсафа, мантиқ-шунослик ва тиббиёт соҳасидаги тадқиқотлари билан маданият ривожига сўнмас из қолдирди, дунёда маш-ҳур бўлди.

У ўз асарларини араб ва форс-тожик тилларида ёзди, бу тилда ажойиб шеърлар, илмий дostonлар ҳам яратди. Унинг энг йирик асарлари сирасига «Китоб қонун фи-т тибб» («Тиб илми қонуни»), «Китоб аш-шифо» («Рухни даволаш китоби»), «Китоб ан-нажот» («Нажот китоби»), «Китоб ул-ишорат ва ат-танбиҳот» («Кўрсат-малар ва насиҳатлар китоби»), «Донишнома» («Билим китоби»), «Китоб ан-инсоф» («Инсоф китоби») киради.

Ибн Сино талқинича моддий дунё оллоҳ каби абадий ва доимий ўзгаришдадир. У инсоннинг билиш қобилияти, ақл ва заковатини улуғлайди. Илм-фаннинг жамият ривожига буюк ролини асослайди. У инсонларни адолатли, ахлоқли, илм-маърифатли бўлишга ундайди. Ибн Синонинг айниқса Шарқ тиббиётининг ютуқлари-ни, тиббий қомусини ўрганиш ва тартибга солиб бериш соҳасидаги иши оламшумул аҳамият касб этади. Унинг асарлари лотин тилига ва у орқали бошқа Оврупо тил-ларига таржима этилган. Ибн Синонинг Урта Осиё маданияти ривожига ўрни буюк ва беқиёсдир.

Ибн Синонинг катта замондоши ўз даврининг буюк қомусий олими **Абу Райҳон Берунийдир** (973—1048). У қадимги маданият марказларидан бўлмиш Хоразмда туғилиб тарбия топган. Феодал уруши туфайли Урта Осиё ва Эроннинг қатор шаҳарларида қочиб юришга мажбур бўлган, сўнг Урганча, Журжонда яшаган, Газ-нада узоқ йил хизмат қилган. Ҳиндистонда бўлган.

Беруний 150 га яқин турли соҳаларга — тиббиёт, риёзиёт, астрономия, астрология, жўғрофия, геодезия, метеорология, этнография, тарих, фалсафа, филологияга оид катта асарлар ва рисоалар муаллифидир. Шунинг-дек, олим томонидан қатор ҳикоялар, шеърлар ҳам ёзилганлиги маълум. У Урта асрда биринчи бўлиб гло-

бус яратди. Беруний илмий фаолиятининг қомусийлиги, ранг-баранглиги кишини ҳайратга солади. У араб, форс, туркий ва ҳинд тилларини яхши билган, унинг тадқиқотлари ҳозирда ҳам фан учун муҳим манба сифатида ўз қимматини сақлаб келади. Берунийнинг «Ҳиндистон», «Геодезия», «Фармокогнозия», «Минералогия», «Маъсуд қонуни», «Ўтмиш авлодлар хотиралари» каби катта ҳажмдаги асарлари ўзбек, рус тилига таржима қилинган. Унинг гуманитар билимлар, араб тили, шеърляти, турли халқлар этнографияси, тарихи, урф-одатлари, календари, ахлоқ ва ахлоқшунослик, фалсафанинг айрим масалалари ҳақида рисоалари, мулоҳазалари ўз даври маънавий маданиятини ўрганишда беқиёс манбадир.

Кўринадики, бу даврда қомусий олимлар билан бирга маълум илмлар даражаси ёки конкрет илм соҳаси билан шуғулланиб, унда муҳим натижаларни қўлга кiritган бир қатор олимлар ҳам фаол иш олиб борганлар. XIII асрда Ўрта Осиёнинг турли шаҳарларида илм билан машғул бўлган олимларни санаб ўтиш мумкин. Ҳаким Термизий, Исмоил Журжоний, Чағминий, Самъоний, Ҳарақий, Замахшарий, Наршаҳий, Балхий, Масихий, ибн Ироқ, Фахриддин Розий, Муҳаммад Бухорий, Абдурахмон Марвобий каби кўплаб олимлар шулар жумласидандир.

Исмоил Журжоний Ибн Синодан сўнг тиббиёт соҳасида форс тилида кўп жилдли асар ёзиб, замонасининг атоқли олими бўлиб танилди.

Ибн Усайбанинг «Уюн ул анба» асарида қайд этилишича, «у кенг билимларга эга бўлган ўз юртида машҳур жуда йирик табиб эди, у даволашнинг ажойиб усулларини биларди, тиббиёт санъатига онд қимматли асарлар унинг қаламига мансубдир». У узоқ умр кўриб хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида вафот этди. Манбаларда кўрсатилишича, Исмоил Журжоний тиббиёт бўйича форс тилида 12 жилддан иборат. «Хоразмшоҳлар хазинаси» асарини, 2 жилдлик «Тиббиёт бўйича хотиралар» китобини ёзиб қолдирган.

Манбаларда тиббиёт илмининг бу даврда Мовароуннаҳр шаҳарларида кенг ривож топгани ҳақида қимматли маълумотлар учрайди.

Ибн Синонинг тиббиёт соҳасида устози бўлмиш Абу Саҳл ал-Масихий, моҳир ва эътиборли табиб Бадриддин ас-Самарқандий, қатор асарлар муаллифи Нажмиддин Самарқандийнинг тиббиёт илми ривожига қўшган ҳиссалари каттадир.

Чағминийнинг риёзиёт, айниқса фалакиётга оид асарлари «Астрономиядан қисқача танланган баёнлар» сайёралар, юлдузлар, уларнинг ҳаракати ҳақидаги муҳим маълумотлар бўйича қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Хивада яшаган Харақий эса хоразмшоҳлар саройида мунажжимлик қилиб, фалакиёт ва жўғрофияга оид муҳим асар яратди. Бу даврда тарихшунослик, филология, адаб, ахлоқшунослик каби илмлар ҳам ривожланди.

Умар Хайём (1048—1131) ўзининг форс тилидаги ўткир шеърлари билан ўз даври маданий ҳаётида ёрқин из қолдирган файласуф олимдир. У ўз фалсафий рисоаларида Форобий ва Ибн Сино таълимотларини давом эттирди, риёзиёт, фалакиёт, физика илмига оид асарлар ёзиб Хоразмий, Беруний ғояларини ривожлантирди, кўзатишлари асосида янги аниқ календарь ишлаб чиқарди. У табиат ҳақидаги турли этнографик материалларни ўз ичига олган, форс тилида ёзилган «Наврўзнома» асарининг ҳам муаллифидир. Умар Хайём ўзининг форс тилидаги чуқур фалсафий мазмунга эга бўлган, хурфикрликни тарғиб этувчи шеърлари билан Урта Осиёга, бутун Шарққа машҳур бўлди. Унинг рубойлари шоирлар ижодига катта таъсир кўрсатди.

Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммар ал-Жавҳарий ал-Форобий. X асрнинг ажойиб олими — тилшунос, шоир, филолог. Тошкентнинг шимолидаги туркий шаҳарларидан бўлмиш Форобда туғилиб ўсиб, халифалик марказий шаҳарида ўз истеъдоди билан обрў қозонди. Нишопурда вафот этди. Араб тили ва шеъриятини чуқур ўрганди, ўзидан сўнг кўп шогирдлар қолдирди. Араб тилида ажойиб шеърлар ёзди. Уни машҳур қилган асари араб тили ва грамматикасига бағишланган «Таж ал-луғат ва сиҳат ал-арабия» («Араб тили ва луғатининг тили»), қисқартирилган «ас-Сихоҳ»дир. Ундан ҳозирда ҳам мадраса ва олий ўқув юртларида араб тилидан муҳим ўқув қўлланма сифатида фойдаланилади. Бу асар кўп қўлёзма фондларида учрайди. Жавҳарий-ал Форобий бундан ташқари яна «Грамматикага кириш», «Аруз ҳақидаги китоб» асарларини ёзган. Ас-Саолибий Жавҳарийнинг ахлоқ масалаларига бағишланган байтларидан намуналар келтирган.

Умар аз-Замахшарий (1075—1144) Хоразмнинг Замахшар қишлоғидан бўлиб, асосан гуманитар илмлар соҳасида шухрат қозонган, бир неча йил Ироқ ва Арабистонда бўлган.

Замахшарий ўзининг араб адабиётига оид «Асос ул-балоға» («Сўзга усталик асослари»), «Самим ул-ара-

бия» («Араб тилининг марғзи»), «Муқаддимат ул-адаб» («Нафис адабиётга муқаддима»), «Мақомат» каби асарлари билан филологлар ичида машҳур бўлди.

Замахшарийнинг буюк хизматларидан яна бири унинг «Асмоу ул-авдия ва-л жибол» («Водий ва тоғ исмлари») жўғрофий луғатидир. Унда Арабистон, Сурия, Миср, Ироқ, Эрон, Ҳиндистон, Испания, Урта Осиёдаги жўғрофий номлар изоҳи берилади. Бу эса асарнинг амалий аҳамияти беҳисоб эканлигини кўрсатади.

Фахриддин Розий (1148—1210) Эроннинг Рай шаҳарида туғилиб, умрининг кўп қисмини Урта Осиёнинг Бухоро, Хўжанд, Марв, Урганч шаҳарларида ўтказган, хоразмшоҳлар саройида хизматда бўлган, илмий мунозараларда фаол иштирок этган.

У ўз даврининг қомусий олими бўлиб фалсафа, мантиқ, ислом, ҳуқуқшунослик, филология, тиббиёт соҳаларида 150 дан ортиқ илмий рисолалар, шеърлар ёзган.

Розий ўз илмий фаолияти, хусусан ўзининг илмий-фалсафий рисолаларида қадимги юнон олимлари Аристотель, Гераклит, Эпикур, Демокрит асарларидан, шунингдек, Шарқнинг машҳур мутафаккирлари Форобий, Ибн Сино асарларидан фойдаланган, уларга шарҳлар ёзган. У ўз шарҳларида ўзидан аввал ўтган файласуфлар асарига ўз муносабатини билдиради, илмни, фалсафани улуғлайди. Олимнинг «Мифтаҳ ал-улум», «Ниҳоят ал-улум», «Илм ал-ахлоқ» асарларида оламни билишнинг турли йўл ва усуллари, инсон доимо ўз билимининг орттира бориши зарурлиги, билим ҳиссиёт ва ақл-тафаккур орқали қўлга киритилиши мумкинлиги ҳақидаги муҳим ғоялар олға сурилади.

Розий ўзининг қатор асарларида мантиқ масалаларига, тафаккурнинг қонун-қоидаларига махсус боблар ажратган, мантиқ илмининг инсон тафаккури ривожига муҳим роль ўйнашини махсус таъкидлаб ўтган.

Бу даврнинг энг буюк филолог олимларидан бири **Маҳмуд Кешгарий**дир. У XI асрда Болосоғунда (ҳозирги Тўқмоқ) туғилиб ўсди, ўз даврининг турли илмларини эгаллади, Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Шарқий Туркистон шаҳарларини бирма-бир кезиб чиқди. Туркий тил, туркий халқлар этнографияси, тарихи, урф-одатлари, оғзаки адабиётига оид «Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) қоидалари» ҳамда «Девони луғатит турк» («Турк сўзлар девони») асарларини ёзиб қолдирди, «Девони луғатит турк» Истамбулда топилиб, сўнг бир неча тилларга таржима этилган. «Девон» ниҳоятда қимматли манба бўлиб, унда ўша даврда кенг музофот-

да тарқалган 6 мингдан зиёд туркий сўзларнинг арабча изоҳлари, грамматик ва диалектик хусусиятлари ҳақида маълумотлар берилгандир. Китоб муқаддимасида асарнинг ёзилиш сабаблари, тўпланган манбалар тўғрисида маълумот берилади. Бу асар тилшуносликнинг энг қимматли намунаси бўлиб, у туркий тилларнинг манбалари, тарихи, қиёсий хислатларини ўрганишда, демак, барча туркий халқларнинг миллий маданият манбаларини аниқлашда ноёб асар ҳисобланади. У фақат тилшунослик илми учунгина қимматли бўлмай, қомусий аҳамиятга ҳам эгадир. Унда туркий халқларнинг XI асрда маълум бўлган ижтимоий-иқтисодий аҳволи, географик, табиий хусусиятлари, урф-одатлари, этнографияси ҳақида қимматли маълумотлар берилади. Асарда халқ оғзаки адабиётидан намуналар, мақол, матал, қўшиқлар ҳам кенг ўрин олган.

Бу даврда гуманитар илмлар ичида тарихшунослик кенг ривож топди. Бизга қадар Урта асрда араб ва форс тилларида ёзилган мусулмон Шарқининг турли ўлкалари, жумладан Урта Осиё ва Хуросоннинг тарихи, маданий бойлиги, алоқаларига бағишланган кўплаб асарлар етиб келди. Улар орасида Урта Осиёдан чиққан тарихшуносларнинг асарлари салмоқли ўрин эгаллайди. Бу қўлёзма асарлар турли мамлакатлар фондларида, жумладан Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номи Шарқшунослик институтида ҳам сақланади.

Юқорида кўриб ўтганимиз Муҳаммад Хоразмийнинг араб халифалигининг илк даврига оид тарихий асаридан айрим намуналар бизгача етиб келган. Берунийнинг ўз даври маданий ҳаёти тарихини акс эттирувчи асарлари тарихшунослик учун ҳам ажойиб манба бўлиб хизмат қилади.

Бизгача етиб келган энг қадимий тарихий асарлардан бири Бухоро яқинидаги Наршаҳ қишлоғидан чиққан **Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршаҳийнинг** (899—959) «Бухоро тарихи» асаридир. Бу асар Бухоронинг илк Урта асрдаги ижтимоий-иқтисодий аҳволи, дини, шаҳарнинг араблар томонидан босиб олиниб қарам этилиши, шаҳар халқининг исломга муносабати, халқ қўзғолонлари, Муқайна ҳаракати каби масалаларга оид ноёб манба ҳисобланади.

Шунингдек, бу асар Урта Осиёнинг илк Урта асрдаги тарихи, араблар томонидан босиб олиниши даврига оид ниҳоятда муҳим маълумотлар беради.

Бу даврнинг етакчи тарихчиларидан яна **Абу Файз Байҳақийни** (995—1077) кўрсатиш мумкин. У ўзининг

қатор тарихий асарлари, айниқса Ғазнавийлар ҳукмронлиги даврини кенг акс эттирувчи арабча «Тарихи Масъудий» асари билан машҳурдир (Бу асар русча таржимасида Тошкентда нашр этилган).

Яна ўртаосиёлик олимлардан **Заҳириддин Байҳақийни** (1106—1174) қайд этиб ўтмоқ керак. У астролог, математик, табиб, шоир бўлса-да, ўзининг тарихий асарлари, айниқса ўз даври маданий ҳаётининг йирик вакиллари ҳақидаги арабча «Татиммат сивон ул ҳикма» («Ҳикматларни сақловчиларга қўшимча») ҳамда форс тилидаги «Тарихи Байҳақий» асарлари билан машҳурдир.

Бу даврда Урта Осиёда яшаган тарихшунос Муҳаммад **Насавий** (1249 йилда туғилган)нинг Чингизхон қўшинлари томонидан Урта Осиёнинг босиб олиниши ва унга қарши олиб борилган хоразмшоҳлар кураши тарихини ёритувчи «Султон Жалолиддин Манглибурнининг ҳаёт йўли» номли араб тилидаги асари ниҳоятда муҳим тарихий манбадир. Насавий Чингизхон қўшинига қарши курашга раҳбарлик қилган ва курашда ажойиб қаҳрамонлик кўрсатган Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Манглибурнининг шахсий котиби бўлган, ўзи ҳам мўғулларга қарши курашда фаол иштирок этган. Бу тарихий асар Бокуда Озарбайжон ФАнинг академиги З. Буниятов томонидан рус тилига ўгирилган ва шарҳлари билан нашр этилган.

Яна бу даврда яшаб ижод этган тарихшунос олимлар Абу ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ал-Хоразмий, Арслон ал-Аббос ал-Хоразмий, Маҳмуд ан-Насавий, Абул Фатҳ ал-Бухорий, Абу Музаффар ал-Марвозий ас-Саманий кабиларни ҳамда уларнинг турли шаҳар ва давлатлар тарихига, хусусан, Хоразм, Марв, Самарқанд тарихига бағишланган муҳим асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

ТАСАВВУФ

Илк Урта асрда Осиёдаги сўнгги энг йирик феодал давлати хоразмшоҳлар империяси бўлди. XII асрнинг иккинчи ярмида Салжуқийлар, Қорахонийлар ҳамда бошқа феодал давлатларига қарши курашда Хоразм давлати мустақкамланиб, ерлари кенгайиб борди ва шу асрнинг охирида Яқин ва Урта Шарқдаги энг йирик ва кучли давлатга айланди. Аста-секин Хоразмшоҳ давлати тўхтовсиз урушлар натижасида Арабистон, Кавказорти, Ҳиндистон, Хитой чегарасигача бўлган катта ҳудудни ўзига бўйсундирган кучли империя бўлиб та-

нилди. Хоразмшоҳларнинг маркази бўлмиш Урганч (Кўҳна Урганч) бу даврда Шарқнинг энг гўзал, бой ва ривож топган шаҳарига айланди. Шаҳарда 50 дан ортиқ хунармандчилик ривож топди, кўркем қурилишлар амалга оширилди, катта бозорлар вужудга келди, савдо-сотик ривож топди. Шаҳарнинг катта дарё Амунинг ёнида жойлашуви сув йўлларининг ривожи учун кенг имкон яратди. Шаҳар Амунинг ҳар икки қирғоғини эгаллаган бўлиб, ниҳоятда гавжум бўлган ва Шарқнинг Бағдод, Андалус (Испания), Нишопур, Утрор, Ҳирот, Болосоғун, Ғазна каби шаҳарлари билан савдо алоқалари кенг авж олган эди. Хоразм вилоятида Хива, Хушмисан, Дарғон, Савакан Қос, Ҳазорасп, Нузкат каби кичик шаҳарчалар ҳам кенг ривож топди. Бу даврда хоразмшоҳлар давлатининг бошқа йирик марказ шаҳарлари ҳам — Бухоро, Самарқанд, Кеш (Шаҳрисабз), Тараз, Хўжанд, Термиз, Ахсикет, Узканд, Уш, Насаб, Марв, Балх, Қундуз қабилар ҳам ривож топди.

Бу даврда хоразмшоҳлар шаҳарларида, хусусан уларнинг маркази Урганчда илм-маърифат, диншунослик, маданиятнинг турли тармоқлари ривож топди. Машҳур шоир ва олимлар, тарихчи ва файласуфлар ҳам яшаб ижод этдилар. Бу ҳақда юқорида тўхтаб ўтдик. Лекин бу маданий кўтарилиш узоқ давом этмади.

XIII асрнинг биринчи чорагида Урта Осиё тарихи, маданияти, келажаги учун фожиа роль ўйнаган тарихий воқеа содир бўлди — бу мўғуллар ҳужуми ва Урта Осиёнинг Чингизхон қўшинлари томонидан босиб олиниши, талон-торож этилиши, иқтисод, маданиятнинг тушкунликка тушиши бўлди.

XIII асрнинг бошларида Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг кучли давлати вужудга келди. Муҳаммад Хоразмшоҳ билан Чингизхон ўртасида алоқалар савдо-сотик, қарвонлар юборишдан бошланган бўлса-да, 1218—20 йиллар атрофида улар орасида низо кучайди ва Чингизхон катта қўшин билан Хоразмшоҳ давлатига юриш бошлади. Алауддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз аскарларини катта шаҳарларга тақсимлаб, Чингиз аскарига қаршилик кўрсатишга ҳаракат қилди. Лекин мўғуллар бирин-кетин Мовароуннаҳр шаҳарларини забт этиб, талон-торож қилдилар, олим-фозиллар қувғинга учрадилар, бозорлар, архитектура ёдгорликлари, медресалар хонавайрон қилинди. Замонасининг айрим машҳур давлат арбоблари, шоир-мутафаккирлари ташқи босқинчиларга қарши ватан ҳимояси учун курашда қурбон бўлдилар.

Мовароуннаҳр, Хурсонда мўғуллар ҳукмронлик қилган давр — Темурийлар давлатининг вужудга келишига қадар бўлган давр (XIV асрнинг охирлари) дин ва ислом дини таълимоти асосида мусулмон Шарқида кенг тарқала бошлаган тасаввуф таълимотининг кучайиши, кенг ёйилиши билан характерланади.

Бу даврда тасаввуф (сўфизм) таълимотлари маданиятнинг, маънавиятнинг барча томонларига кириб борди. Ҳукмронлик ўрнини эгаллади. Дин ҳукмрон мафкура бўлиши билан бирга маданиятнинг ҳамма соҳасида ўз ифодасини топди. Маънавиятнинг кўп шакллари ислом, тасаввуф ақидаларини эътироф этибгина қолмади, уларни тарғиб этишда, таълим-тарбияни улар асосида олиб боришда фаол қатнашди. Маълумки, ислом вужудга келгандан сўнг унинг талқинида икки катта оқим вужудга келди: суннизм ва шиизм. Суннизмда Қуръон билан бирга Муҳаммад пайғамбарнинг айтганлари ва қилмишлари ҳақидаги маълумотлар ҳам (булар ҳадисларни ташкил этади) диннинг асосий манбаи деб ҳисобланди. Шиизм халифа Али ҳокимияти тарафдорларидан иборат сиёсий гуруҳ сифатида вужудга келиб, у асосан Эрон ва Ироқда тарқалган эди. Мусулмонларнинг қарийб 90 фоизи, жумладан Урта Осиё аҳолиси ҳам суннизмга мансубдир. Асосан шу суннийлик негизида исломда VIII—IX асрларда тасаввуф оқими вужудга келиб, уни айрим адабиётларда ислом фалсафаси деб ҳам юритадилар. Тасаввуф ислом асосида шаклланган диний-фалсафий оқим бўлиб, унда қадимги юнон таълимоти—неоплатонизм, иудаизм, христианлик, зардуштийлик, айниқса буддизмнинг таъсири сезилади. Унинг асосида аскетизм, яъни бу дунё лаззатларидан воз кечиш асосида Оллоҳга етиш, уни билиш, у билан бирлашиш йўлини қидириш ётади. Сўфизм Қуръон ва шарият талаб этган диний ақидаларни, талабларни албатта бажариш, сўзсиз ўзини худонинг қули деб билиш, маълум диний қоидаларга ўз шахсиятини шубҳасиз бўйсундиришни қабул этмайди, шахсий эркинлик, ўз хоҳиши билан тозаланиб Оллоҳга руҳий маънавийликка сингиш орқали эришишга асосланади. Бу йўлда сўфийликка берилганлар ортодоксал ислом руҳонийлари бошлиқларининг талабларига риоя этмаганликлари учун айрим ҳолларда қораланганлар, қувғин қилинганлар, жазоланганлар.

Тасаввуфда руҳни камолотга ва унинг сўнгги мақсади — Оллоҳга эришув йўллари 4 босқичдан иборатдир: **Биринчи босқич шарият деб аталиб, бунда аввало ша-**

риятнинг барча талабларини бажариш ва унга бўйсун- ниш талаб этилади. Иккинчи босқич **тариқат** бўлиб, бунда мурид ўз шахсий истакларидан воз кечиб, ўзини пир ихтиёрига топшириши керак. Учинчи босқич **маърифат** бўлиб, бунда сўфийлар кинотнинг бирлиги худо- да мужассам бўлишини, олам худонинг эманацияси- дан, нурланишидан вужудга келишини, яхшилик ва ёмонликнинг нисбийлигини ақл билан эмас, қалб билан англаб олишлари керак бўлади. Тўртинчи босқич **ҳақиқатдир**. Бунда сўфий шахс сифатида тугаб, худога — мўлжалланган ҳақиқатга етишиши, Оллоҳга сингиб ке- тиши ва натижада абадийликка эришуви зарур. Бу жараён маълум давомли вақтни талаб этади. Махсус руҳий, жисмоний ҳаракат, фаолият—сиғиниш, ибодатлар, оҳанглар ёрдамида амалга оширилади. Сўфизм тараф- дорлари дастлаб моддий бойликка эга бўлиш ва унга интилишни қоралаб, ҳақиқий бойлик маънавий руҳий бойликда деб ҳисоблаганлар.

Тасаввуфнинг ижтимоий базаси, бу — шаҳар ҳунар- мандлари, майда савдогарлар бўлиб, IX—X асрлардаёқ Ироқ, Эронда бу таълимотнинг йирик вакиллари вужудга келган. Халлож (859—922), Бистамий (IX аср), Жунайдий (вафоти 910) шулар жумласидандир.

Тасаввуфнинг назарий ва амалий томонлари бор. Ама- лий томони бевосита Оллоҳга эришув жараёнидир. Бу йўлда сўфийлик қондасини бажарган ҳолда жуда кўп- чилик тасаввуфга ишонганлар, машғул бўлганлар. Бу жараёнда шайхлар ва муридлар пайдо бўлиб, сўфий- ликка берилганлар шайхлардан таълим олганлар, улар- га мурид бўлиб тушганлар. Олдинроқ амалий сўфизм, сўфийликнинг назарий масалалари билан шуғулланиш эса сўнграқ вужудга келган. Сўфизм назариётчилари ўз даврининг билимини пухта эгаллаган, илмлардан ха- бардор билимдон-мутафаккир кишилар бўлганлар. Бу- лардан Абдул Ҳамид Ғаззолий (1058—1116), Сухра- варди (1155—1191), Ибн Арабий (1165—1240) каби- ларни кўрсатиш мумкин. Улар сўфизмнинг назарий ма- салалари бўйича қатор рисолалар яратганлар.

Ибн Арабий айниқса сўфизм назариясини ишлаб чи- қишга катта ҳисса қўшди. Андалусияда туғилиб, ўз умрини турли мусулмон шаҳарларини кезиб, билимли кишилар билан мулоқотда бўлишда ўтказди. У сўфизм- нинг энг йирик назариётчиси бўлиб, 300 дан ортиқ асар- лар муаллифидир. Ибн Арабийнинг, айниқса «Фусул ал-ҳикам», «Футухат ал-маккия», «Таржимон ал-ашвак» каби асарларида сўфий-мутафаккир сифатида олам ва

худощинг бирлиги, унга интилиш, «ички тажриба» ёрдамида эришиш, Қуръоннинг рамзний характерга эгаллиги ҳақида таълимотлар асослаб берилгандир. Унинг, аynиқса сўфизм космогониясини ҳар томонлама ишлаб чиқишдаги хизмати махсус таъкидлаб ўтилади.

Сўфийлик назарияси дастлаб араб халифалиги, мусулмон назарий фикрининг марказий шаҳарлари Бағдод, Дамашқ, Мадина кабиларда ишлаб чиқилган ва кенг ёйилган бўлса-да, у Шарқ ўлкаларида кенг тарқалди. Сўфийлар тўхтовсиз саёҳатда бўлар, турли шаҳарларда илмли, динга берилган шахслар билан учрашувлар, мулоқотлар ўтказар эдилар.

Сўфийлик таълимоти ҳукмрон мафкурадан фарқ қилгани ҳолда Оллоҳни ҳақиқат деб талқин этгани, жаннат-дўзахни инкор қилгани, барча динларни тенг деб билгани, ҳақиқатга эришиш йўлида умумий диний ақидага эмас, шахсий тажриба-интуицияга асослангани, ислом диний қоидаларига бефарқ қарагани учун ортодоксал ислом раҳбарлари томонидан айрим ҳолларда таъқиб қилинди, айрим сўфизм мафкурачилари жазоланди ҳам. Бистамий қораланди, Халлож ўлим жазосига ҳукм қилинди. Хуросонда Айнул Кузват ҳам ўлдирилди. Сўфийлар халққа яқин бўлдилар, уни ҳимоя этишга ҳаракат қилдилар. Мовароуннаҳрга мўғуллар ҳужум қилганда айрим сўфийлар унинг ҳимояси йўлида қурбон бўлдилар.

Сўфий таълимотлари пантеизм ёки Оллоҳ ва инсоннинг бирлашуви, оламнинг (моддий ва руҳий) ягоналиги, ҳамманинг тўхтовсиз ҳақиқатга интилиши зарурлиги таълимоти билан ўз даври илғор фалсафий таълимотларига яқин турди ва бу билан ҳурфикрлиликка ҳам хизмат қилди, ақидачилик, ҳукмрон мафкурага зарба келтирди. Турли сўфий муаллифларнинг асарларида бу таълимотга турлича янгиликлар, аниқликлар киритиб борилди ва у мусулмон Шарқида ортодоксал исломдан сўнг энг ривожланган, кенг тарқалган таълимотга айланди. Унинг 15 га яқин асосий йўналишлари — мактаблари мусулмон мамлакатларида тарқалгандир.

X асрдан бошлаб сўфизм ғоялари Ўрта Осиё шаҳарларида ҳам тарқала бошлади. Масалан, Халлож турли ўлкалар қатори Хуросон ва Мовароуннаҳрда ўз таълимотини тарғиб этди. Сўфийлик асарлари аксари араб, сўнг форс тилларида ёйилди, Ўрта Осиёда сўнгроқ туркий тилларда ҳам бадний асарлар шаклида вужудга келди.

Мовароуннаҳрда тасаввуф таълимотлари Х асрдан бошлаб кенг ёйила борди. Тасаввуф таълимотини ривожлантиришда мовароуннаҳрлик ва хуросонлик йирик сўфийлик таълимотчиларининг хизмати катта бўлган. Лекин бу ерда мустақил сўфийлик мактаблари XI—XII асрлардагина вужудга кела бошлаган. Масалан, сўфизм таълимотини ишлаб чиқишда IX асрда Термизда туғилиб ўсган Ҳаким Термизийнинг 80 га яқин рисолалари муҳим роль ўйнади. У Термизда туғилиб, шу ерда вафот этди, лекин ўз таълимотини Макка, асосан Балх ва Нишопурда турганида тарғиб этди ва жуда кўп муридлар орттирди. Унинг Инсон ўзини-ўзи турли ифлос инстинктив (гайриихтиёрий) хислатлардан тозалаши, ўз қалбида Оллоҳ нурини тушунишга интилиш каби фикрлари сўфизмнинг сўнгги ривожидида катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг таълимоти шогирдлари Жузжоний, Абу Бакр ал-Варрақ томонидан ривожлантирилди.

Ўрта Осиёда, хусусан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тасаввуфнинг ривожланишида Юсуф Ҳамадон таълимоти муҳим роль ўйнади. Бу таълимот умуман Ўрта Осиёда вужудга келган тасаввуф мактабларига жуда катта таъсир кўрсатди. У Ғарбий Эроннинг Ҳамадон шаҳарида туғилиб, ўсган бўлса-да, умрининг асосий қисми ва фаолиятини Ўрта Осиёда ўтказган. У ҳунармандчилик — қосибчилик билан шуғулланган ва унинг таълимоти асосан ҳунармандлар орасида кенг тарқалган ва асосан уларнинг манфаатларини ифодалаган.

Ҳамадоний таълимотида ватанпарварлик ғоялари ўз ифодасини топган бўлиб, у ўзи шогирдлари билан бирга қўлида қурол билан мўғуллар ҳужумига қарши курашди. Ҳамадоний таълимотидан Ўрта Осиёда сўнгги икки тасаввуф мактаби — яссавийлик ва нақшбандийлик келиб чиқди. Биринчиси Хожа Аҳмад Яссавий, иккинчиси Абдулхолиқ Гиждувоний ва сўнгроқ Баҳовуддин Нақшбандий номлари билан боғлиқдир. Бу тасаввуф мактабларига тўхташдан аввал XI асрлардан бошлаб Ўрта Осиёда Қадария тасаввуф таълимотининг тарқала бошлаганини қайд этиб ўтмоқчимиз.

Қадарийлик — қадария тариқотининг асосчиси Абдулқодир Жилоний бўлиб, у 1077 йилда туғилган, Бағдодда таълим олган. Академик В. В. Бартольд бу таълимот ҳақида Абдулхолиқ—ахлоқий қарашлар тарғиботчиси ва унинг мақсади одамлар олдида дўзах эшигини ёпиб, жаннат эшигини очиш, кишиларни ўзаро ҳурмат, муҳаббатга ундаш эди, деб баҳо беради. Қа-

дария таълимоти Туркия, Афғонистон, Покистон, Жазоир каби мамлакатларда ҳам тарқалган*.

Ўрта Осиё музофотида биринчи вужудга келган йирик сўфийлик оқими яссавийликдир. Бу оқимга **Аҳмад Яссавий** (1105—1165) асос солган. Яссавий Ясси (Туркистон) шаҳрида руҳоний оиласида туғилган. Унинг отаси Иброҳим Ясси Сайрам шаҳрида узоқ йил шайхлик қилган ва кўп муридларга эга бўлган.

Яссавий Бухорода машҳур мутаассиф (сўфий) **Юсуф Ҳамадонийдан** сўфийликнинг асосларини ўрганади, унинг ўлимидан сўнг ўрнига халифа бўлиб қолади. сўнг ўз юрти Туркистонга қайтади. Яссавий таълимоти туркий тилда ёзилган унинг «Девони ҳикмат» асарида баён этилган бўлиб, у кўчманчи ва ўтроқ туркий халқлар ўртасида сўфийлик таълимотини тарғиб этишда муҳим аҳамият касб этган. Унинг таъбирича, бахтсизликқа, чидамлилиққа, оғир ҳаётга ўрганган одам ҳақиқий сўфий бўла олади ва худо васлига эришади; бу дунё бевафодир. Яссавий ғоялари Ўрта Осиёнинг турли шаҳарларида унинг шогирдлари томонидан кенг тарғиб қилинди. Шулардан бири Сулаймон Боқирғоний бўлиб (вафоти 1192 йилда), у ўзининг туркий тилда ёзилган «Боқирғон», «Охир замон» асарларида асосан сўфизм, яссавийликни тарғиб қилган.

Ўрта Осиёда шаклланган энг йирик сўфийлик оқимларидан яна бири кубравиядир — унга Хоразмда XIII асрнинг бошларида Нажмиддин **Кубро** (1145—1221) асос солган ва сўнграқ у Ўрта ва Яқин Шарқнинг бошқа ўлкаларига ҳам кенг тарқалган. Хивада туғилиб сўфийлик таълимотини Миср, Табриз, Ҳамадон шаҳарларида эгаллаган. Кўҳна Урганчда ўз таълимотини ривожлантириб, шу ерда янги сўфийлик оқимига асос солган. Мўғуллар ҳужуми даврида ўз муридлари билан шаҳар ҳимоясида фаол иштирок этиб қурбон бўлган. Кубро билишнинг махсус йўлини ривожлантириб, сўфизм ривожига катта ҳисса қўшган. У ўзининг қатор рисолаларида Кубравия биродарлиги (орден)нинг қондаларини ишлаб чиққан. Бу қондалар сўфийликнинг ҳам назарий, ҳам амалий масалаларини ўз ичига олади. Кубравия оқими Ўрта Осиё, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Эрон шаҳарларида тарқалди ва майда сўфийлик оқимларининг вужудга келишига сабабчи бўлди. Бу оқимлар Ҳиндистоннинг ҳатто Деҳли, Бихар шаҳарларининг маданий ҳаётига муҳим таъсир кўрсатди.

Бутун мусулмон Шарқида энг кенг тарқалган йирик сўфийлик оқими нақшбандийлик ҳам Ўрта Осиёда

шаклланди. Нақшбандийлик таълимотининг бошланғич куртаклари бухоролик машҳур тасаввуфчилар Юсуф Ҳамадоний (XII) ҳамда Абдулхолиқ Гиждувоний (XII—XIII аср) таълимотларида олға сурилди. Лекин бу шаклланаётган янги сўфийлик оқими **Баҳовуддин Нақшбанд** (1318—1389) томонидан қиёмига етказилди ва унинг номи билан маълум бўлди.

Баҳовуддин Нақшбанд Бухорога яқин Қасри Ҳиндувон қишлоғида ҳунарманд оиласида туғилиб ўсди. Сўфийлик таълимотини асосан Бухорода, Урта Осиё шаҳарларида Сайид Амир Кулолий, Ориф Диггирони, Қосимшайх ва Халил оталардан ўрганди. Ўз таълимотида яссавийлик ва гиждувоний таълимотларининг айрим томонларини бирлаштирди.

Нақшбандийлик таълимотида Оллоҳ ягона, икки хил олам йўқ, шунинг учун шу моддий олам талабларига мослашиб яшамоқ, унинг лаззатидан баҳраманд бўлмоқ, фаол меҳнат қилиб, бойликка интилмаслик лозим; у мистикага берилишни тарғиб этмайди. Нақшбандийлик 4 принцип асосида ҳаёт кечиришни тавсия этади.

1. Хилватдар анжуман — инсонлар билан доимо мулоқотда, биргаликда жамоада яшамоқ, улар дардига ҳам, қувончига ҳам тенг шерик бўлмоқ, бойликка интилмаслик, камбағалларга ёрдам бермоқ.

2. Сафар дар ватан — ҳаётни ўрганиш, сафарда, саёҳатда бўлиш, табиатдан завқланиш, ҳис-туйғудан воз кечмаслик, билимни ошириш, ғам-аламга ҳадеб берилавермаслик.

3. Назар дар қадам — ҳар бир қадамни ўйлаб босиш, фойдали ишлар қилиш, яхшиликка меҳнат билан интилиш, бекорга вақтни ўтказмаслик,

4. Хуш дар дам — инсон бу оламнинг яқуни, у ҳар доим табиатдан, унинг ноз-неъматларидан фойдаланиши, баҳра олиши, қийинчиликдан қўрқмаслиги, ўз мақсадларини рўёбга чиқариши лозим.

Хуллас, нақшбандийлик инсонни улуғлайди, унинг ҳаётга, табиатга фаол муносабатда бўлишини тарғиб қилади. У бундай таълимотлари билан, бир томондан, ҳукмрон дин арбобларининг норозилигини, иккинчи томондан, аҳолининг ижобий муносабати, хайрихоҳлигини кучайтирди. Бу таълимот Баҳовуддиндан сўнг унинг шогирдлари **Алаутдин Аттар** (вафоти 1440 йил) ва **Муҳаммад Порсо** (1345—1420) томонидан маълум тартибга солинди.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида нақшбандийлик ғоялари Урта Осиё маданий ҳаётида халқни уюштиришда,

уни мустақилликка чорлашда ижобий роль ўйнади. Те-мурийлар даврида Абдурахмон Жомий, Хўжа Аҳрор, Алишер Навоий томонидан янада олий босқичга кўтарилиди. XV асрнинг кўп шоир, мутафаккирлари бу ғояни қўллаб-қувватладилар. Нақшбандийлик устун таълимот сифатида 2—3 аср давомида нафақат Ўрта Осиёда, балки Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Кавказorti, Араб мамлакатларида ҳам кенг тарқалди.

Ўрта Осиёда турли сўфийлик оқимларининг таъсири XIX асрларга қадар давом этганини кўрамыз. Сўфизм мусулмон мамлакатлари ҳаётида муҳим ижтимоий-мафкуравий ва маданий роль ўйнади. У бадий адабиёт, фалсафа, мусиқа, маориф, таълим-тарбияга катта таъсир кўрсатди, турли мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида шубҳасиз сўнмас из қолдирди.

Ортодоксал ислом, ҳукмрон диний ҳокимият, йирик дин арбоблари ҳар доим сўфийлик таълимотларига, тасаввуф оқимлари ва биродарликлари, сўфийлик марказларига нисбатан салбий муносабатда бўлдилар, уларга ҳурфикрлилик манбаи, ҳукмрон диний ақидалар обрўсига зарар етказувчи фаолият манбаи деб қарадилар, айрим ҳолларда уларга қарши қоралаш, қувғин қилиш, жазолаш усулларини ҳам қўлладилар.

* * *

Илк Ўрта асрда Ўрта Осиё ва Хуросон ҳудудида ўз қудрати ва маданияти билан из қолдирган сўнгги давлат Хоразмшоҳлар давлати бўлди. Бу ерда қисқа вақт IX—XII асрлар давомида Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар ва ниҳоят Хоразмшоҳлар давлати вужудга келиб ривож топди ва қулади. Улар ўртасидаги ҳукмронлик учун бўлган тўхтовсиз феодал курашлари бу давлатлар умрининг қисқа бўлишига сабаб бўлди. Гарчи бу давлатларнинг вужудга келиб ривож топиши жуда қисқа, айрим ҳолларда I—II аср атрофида давом этган бўлса-да, маданият марказлари бир шаҳардан иккинчи шаҳарга кўчиб ўтган бўлса-да, давр маданиятини ягона ҳолда олиб ўрганмоқни тарихий ривожланишнинг қонуниятлари тақозо этади. Бу турли феодал давлатларида ривожланган ва ажойиб ютуқларга эришган маданият Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг ўша давр маънавияти ниҳоятда юқори эканлигидан далолат беради.

Бу давлат тизмасидаги энг сўнгги давлат Хоразмшоҳлар давлати бўлиб, у XI аср охири ва XIII асрнинг бошларига қадар феодал курашлари давомида катта империяга айланган, бутун Ўрта Осиё ва Хуросонни

ўзига бўйсундирган Хоразм давлати маданият соҳасида ниҳоятда ноёб намуналар яратди. Уша даврда кўп олим, шоирларнинг Хоразмий тахаллусига эга бўлиши ҳам бунинг исботидир.

1219—20 йилларда ўзининг энг ривож топган даврида Хоразмга Чингизхон бошлиқ мўғуллар босиб кирди.

Бу даврда хоразмшоҳлар давлатидан анча Шарқда— Мўғулистонда Чингизхон давлати шаклланди. У тез орада мўғулларни бирлаштириб, қатор жангларда енгиб Хитойдан мустақил бўлиб ажраб чиқди. Чингизхон давлати тез ривожланиб қўшни давлатлар, хусусан ғарбий қўшнилар ҳисобига ўз ерини кенгайтира борди ва тез орада империяга айланди. 1218 йилда мўғуллар отрядининг Хоразмшоҳ қўшини билан биринчи тўқнашув-ви бўлиб ўтди. Тарихчилар Чингизхон ҳужумининг қатор сабабларини келтирадилар, булар ичида Хоразмшоҳлар давлатининг ўша даврдаги бошлиғи Муҳаммад Хоразмийнинг мўғулларга нисбатан тутган ички нотўғри сиёсатини ҳам кўрсатиб ўтадилар. Чингизхоннинг ўғли Жўжи бошлиқ мўғуллар 1219 йили Хоразмшоҳларнинг шимолий қалъаларидан бўлмиш Утрор шаҳарига ҳужум бошлайдилар. Қалъанинг енгилишини кутиб турмай улар қўшинларининг маълум қисмини қолдириб Мовароуннаҳрга бостириб кирадилар. Урта Шарқда энг катта империя ва кўп минг сонли қўшинга эга бўлган Хоразмшоҳ мўғуллар ҳужумига қаршилик кўрсатишни шаҳарларнинг ўзига топшириб қўйди, ҳар бир шаҳар ўзини ҳимоя этди. Мўғуллар 1219—1221 йиллар давомида Мовароуннаҳрнинг қатор шаҳарларини босиб ола бошладилар, жумладан Утрор, Шош, Бухоро, Самарқанд, Термиз, Марв кабиларни қўлга киритдилар. 1220 йилда Муҳаммад Хоразмшоҳ вафот этди ва тахтни ўз ўғли Жалолиддин Манглибурнига қолдирди.

Мўғуллар томонидан Урта Осиё, умуман Хоразмшоҳлар давлатининг босиб олиниши халқимиз ҳаётидаги энг фожиали воқеалардандир. Зўр ҳарбий маҳоратга эга бўлган жасур Жалолиддин бошчилигида мўғуллар ҳужумига қарши кураш эса Урта Осиё халқлари тарихида энг ёрқин из қолдирди.

Мўғуллар босиб олган жойларини хароб қилдилар, аҳолини ўлдирдилар, шаҳарларни талон-тороғ этдилар, гуллаб турган мамлакатни вайронга айлантirdилар.

Жалолиддин Манглибурни қатор жанглардан сўнг 1231 йилда курдлар юртида қурбон бўлди. Мўғуллар босқинчилиги Урта Осиёнинг IX—XII асрлардаги юксак маданий ривожига катта зарар келтирди.

ХУЛОСА

IX—XII асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари маданияти тарихида муҳим босқич ҳисобланади. Бу катта музофотдаги турли халқлар маънавиятининг сўнгги тарихида ҳал қилувчи, унинг йўналишини белгиловчи босқичдир. Зеро, Ўрта Осиёда феодализм муносабатлари ва феодализм маданияти V асрлардан XIX асрнинг охири — XX аср бошларигача давом этган ва деярли 15 аср давомида ривожланган ва ҳукмрон бўлиб келган бўлса, шу ўн беш асрлик маданий тарихнинг белгиловчи мазмуни, йўналиши, IX—XII асрлар орасидаги маданий юксалишдир деб кўрсатиш мумкин. Бу давр маданияти ниҳоятда тараққий этган бўлиб, Октябрь инқилобига қадар Ўрта Осиё феодализм маданияти ривожининг бошқа даврларига нисбатан ўз даражаси, етуқлиги жиҳатдан энг юқори босқични ифодалади, деб баҳо бириш мумкин.

Мазкур маданий юксалиш феодал муносабатларининг, хусусан, феодал бошқарувининг марказларига айланган шаҳарларнинг у ердаги ҳунармандчилик, савдо-сотиқ алоқаларининг тезлик билан ривожланиши асосида вужудга келди. Бу ривожланиш эса Ўрта Осиёнинг араб халифалигига қўшилиши, кенг савдо-сотиқ алоқаларига киришуви, исломнинг тарқалиши натижасида янада авж олди.

Аввалдан мавжуд бўлган ва Ўрта Осиёнинг Фарбидан Шарқигача кесиб ўтган ҳамда қатор шаҳарларни ҳам ўз ичига олган машҳур Ипак йўли мавқеининг янада кучайиши ҳам маданий ривожланишда муҳим роль ўйнади. Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг қадимий бой маданияти унинг араб халифалигида, бутун мусулмон Шарқидаги ролини, маданий раўнақида етакчи ўрин тутишини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бой маданий меросдан фойдаланишнинг объектив ижтимоий шароитлари вужудга келиши билан маънавий раўнақни тездан юзага келтиришда муҳим омил, манба бўлиб хизмат қилди. Шу билан бирга турли ўлкаларни ўз ичига олган мусулмон Шарқида уларга тўсиқ бўлган олдинги ғоялар бартараф этилиб, ислом тарқатган турли юртлар, мамлакатлар маданиятининг ўзаро таъсири, муносабати кучайди, авж олди. Бу ўзаро маданий-маънавий алоқалар ислом мафқурасига асосланган бошқа халқларни ҳам ўз таъсирига олди.

Турли халқлар, ўлкалар эришган ўтмиш ва ўз даври маданиятининг ранг-баранг бойликларидан фойдаланиш

маданият, маънавий соҳасидаги тасаввур, фикр, билимларнинг ниҳоятда тез бойиб кетишига ҳамда уларни танлаб, энг қимматлисини, ҳақиқийсини ўзлаштиришга олиб келди. Бу билимлар ислом диний ақидалари ва таълимотларини ҳам билимнинг, илмий тасаввурнинг бир кўриниши сифатида ўз ичига сингдириб юборди. Дунёвий илмлар ва диний, илоҳий тасаввурлар бир бутун ҳолда қабул этилиб, инсон илмий тасаввурининг мазмунини ташкил этди. Дунёвий илмлар таъсирида ҳатто илоҳий куч, унинг қудрати, оламнинг яратилиши каби диний масалалар, диннинг ўзи ҳам илмий категориялар асосида тушунтирилиб, улар айрим мутафаккир олимлар асарларида кенг ўрин эгаллади. Табиат ҳодисаларини, реал объектив жараёнларни ўрганиш, инсон ҳис-туйғуси, ички дунёси, хулқ-одобини, ўзаро муомаласини юксак даражага кўтариш, комил инсон-масаласи санъат, адабиёт, инсонпарвар илмларнинг олий предметиға айланди.

Бу даврда илм, санъат, адабиёт, диний назариялар, сиёсат, хулқ-одобшунослик, тарихшунослик, хуллас, маънавий маданиятнинг турли соҳалари бўйича ижод этиб, ўз даври ва келажак учун катта наф келтирган муҳим, оламшумул ютуқларни қўлга киритган Бухорий, Термизий, Хоразмий, Марвозий, Муқаффа, Джохиз, Форобий, Ибн Сино, Маарий, Фирдавсий, Рудакий, Саолибий, Беруний, Закария Розий, Киндий, Мутанаббий, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Замахшарий, Марғиноний, Табарий, Наршахий, Байхақий, Жобир ибн Хайян, Яссавий сингари қатор олим-мутафаккирлар номини қайд этиб ўтмоқ лозим.

Бу давр мусулмон Шарқда, жумладан Ўрта Осиёда узоқ асрли бутун феодализм даври маданиятининг ривожини белгилаб бериш билан бирга унинг ютуқлари учун юксак мезон яратилди. Ўрта Осиёда, масалан, феодал муносабатлар ва феодал маданияти XIX аср бошларига қадар ривож топган бўлса-да, ўз кўрсаткичлари, ютуғи жиҳатдан бу давр маданияти қадриятлари даражасига кўтарила олмади.

Мусулмон Шарқда IX—XII асрлар маданияти ўз мазмуни, моҳияти, тарихий ривожланишдаги ўрни, маҳалла жиҳатидан Оврупо мамлакатларидаги XVI—XVII асрдаги Уйғониш маданиятига тўғри келади. Лекин албатта уларни тенглаштириш ноўриндир. Уйғониш маданиятлари Шарқ ва Оврупонинг турли шароитларида ўзида ўзига хос хислатларини ифодалади. Оврупода Уйғониш маданияти феодализм муносабатлари ва ма-

даниятининг янги ижтимоий-маънавий талабларига жавоб беролмаслиги ва янги эҳтиёжларни қондиришга бўлган интилиши натижасида вужудга келиб, янги ижтимоий муносабатлар, буржуа муносабатлари ва буржуа маданиятининг ривож топиши билан яқунланади.

VIII—IX асрларда мусулмон Шарқи, хусусан араб халифалиги марказида, Яқин Шарқда феодализм тез ривожланди. Бу ривожланиш халифаликнинг бошқа режаларига ҳам таъсир кўрсатди.

Ўрта Осиёда Уйғониш маданияти олдинги илк феодализм маданияти маънавий даражасидан фарқли ўлароқ, феодализмнинг тез ривожини араб истилосидан қутулган ерли мустақил феодал давлатларининг (Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари) ривожини билан боғлиқ янги эҳтиёжлар асосида шаклланди. У ижтимоий жиҳатдан янги ривожланган босқичга кўтарилиш талабларини, имкониятларини ўзида ифодалади. Лекин бу ривож топган феодализмдан сўнг янги буржуа муносабатлари эмас, тушкунлик даври вужудга келди.

Биз бу давр Уйғониш маданиятининг характерли томонлари сифатида қуйидаги хислатлар, белгиларни кўрсатишимиз мумкин:

— дунёвий илмларга интилиш, дин ва диний билимларни жамият, инсонлар манфаати нуқтаи назаридан талқин этиш;

— турли халқларнинг маданий-маънавий мероси, ўтмиш маданий қадриятларидан (араб, эрон, юнон маданияти бойликлари) фойдаланиш;

— табиатни, мавжуд ҳаётни, мавжудотни ўрганишга қизиқишнинг кучайиши, унинг сирларини очишга ва ундан фойдаланишга интилишнинг ортиб бориши, шу муносабат билан табиатшунослик илмларининг ривожланиши;

— билишда ақлни мезон деб билиш, ақлий билиш, рационалистик усул, илмийлик ролининг ошиб бориши;

— инсонга муҳаббат, унинг ахлоқий, ақлий хислатларини, қобилиятларини ўрганиш ва фазилатларини очиб беришга интилиш, мантиқ илмига катта эътибор бериш, комил инсонни тарбиялаш, етук фозил жамоа ҳақидаги фикрларни асослаб бериш;

— диний тасаввур, диний таълимотлар ривожиди диний-ахлоқий мавзунинг устунлиги, инсон хулқи, манфаатларининг диний ғояларда етакчи мавзуга айланиши, ички маънавий камолот, Оллоҳга субъектив ички мукаммаллашув, маънавий-руҳий кўтарилиш, юксалиш

ёрдамида эришув ва унинг сифатларига муяссар бўлишга қаратилган фаолият;

— оғзаки ва ёзма сўзга катта эътибор, унинг ижтимоий-ахлоқий қудратини куйлаш, таърифлаш, шеърийят, филология, бадий маданиятнинг юксак ривож, сўз санъати, риторика билан шуғулланиш маданийликнинг муҳим белгисига айланиб бориши. Бу хислатлар ўша давр илғор маънавиятининг характерли хусусиятига айланди.

Қайд этилган хислатлар Ўрта Осиё ҳамда Яқин Шарқдаги Уйғониш маданиятининг бошқа регион, хусусан Овруподаги Уйғониш маданияти мазмуни билан яқинлигини, ўхшашлигини кўрсатади.

Умуман қайси регионда бўлмасин, қуйидаги хислатлар Уйғониш маданиятига, жумладан Ўрта Осиё ва Яқин Шарқдаги Уйғониш маданиятига хослигини кўриш мумкин:

1. Уйғониш маданияти маданий ривожланишнинг юқори даражага кескин ўтиш жараёнини ўз ичига олади ва назарда тутаяди.

2. Уйғониш маданияти, биринчи навбатда, шаҳар маданиятининг юксалиши, шаҳарнинг жамият ҳаётидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ролининг кучайиб кетиши билан узвий боғлиқ бўлиб, шу жараёни ўз ичига олади. Шаҳар маданиятининг ривож, бу— қурилиш ишлари, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, таълим-тарбия марказлари, китоб ёзиш, китобхонлик, илм-хонлик, ёзувнинг ривож кабиларни назарда тутаяди.

3. Уйғониш маданиятининг вужудга келиши ижтимоий жиҳатдан феодал муносабатлари ривож даврига тўғри келади. Оврупода бу буржуа ишлаб чиқариш муносабатларининг шакллана бориши билан яқунланса, мусулмон Шарқда феодал ишлаб чиқаришининг юқори босқичига кўтарилиши билан боғлангандир. Бу даврда қишлоқ хўжалиги, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, пул муносабатлари авж олади.

4. Оврупода, Яқин Шарқ ҳамда Мовароуннаҳр ва Хуросонда сиёсий жиҳатдан Уйғониш даври феодал муносабатлари ва ташқи алоқаларнинг ривожига, маълум жиҳатдан миллий белгиларга асосланган мустақил, йирик феодал давлатларнинг вужудга келиши, ташкил топиши билан боғлиқ бўлди.

Уйғониш даври Хорун ар-Рашид, Маъмун кабилар бошчилигида араб давлатининг ривож, Ўрта Осиё ва Хуросонда халифалик таъсиридан қутулиш, мустақиллик учун олиб борилган курашлар натижасида ерли

форс-тожик ва туркий анъаналарга таянган миллий ижтимоий жамоа, давлатнинг бошланғичи бўлмиш Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар феодал давлатларининг вужудга келиши билан характерланади. Бу жараён, Уйғониш маданияти Урта Осиёда турли халқлар миллий маданиятлари шаклланишининг дебочаси, бошланиши бўлди. Бу маданиятлар ривожининг муҳим натижаси сифатида тожик ва туркий тиллар миллийлик хислатларга эга бўлиб, адабий тил сифатида шаклланди. Шу тилларда бадиий илмий асарлар вужудга келди.

Оврупода ҳам XIV—XVII асрдаги Уйғониш маданиятининг ривожининг муҳим натижаси сифатида тили билан бир қаторда турли миллий адабий тиллар—француз, инглиз, немис ва бошқа тилларнинг мустақиллашуви олиб келган эди.

5. Маънавий, ғоявий жиҳатдан Шарқ Уйғониш маданияти, фалсафаси, ижтимоий фикри ўтмиш ҳамда қўшни ўлкалар, халқлар маданияти меросидан кенг фойдаланиш, ўзаро маданий алоқаларнинг кучайиши, кенг маънодаги ворислик, турли маданий бойликларнинг қоришуви, кўп янги маданий анъаналарнинг туғилиши, шаклланиши ва ривожининг асосида тараққий этди. Хусусан араб, форс, қадимги юнон, ҳинд, туркий маданияти бойликлари янги давр талаби асосида янги маданий юксалишни вужудга келтирди.

6. Оврупо ва Яқин Шарқ ҳамда Урта Осиёдаги Уйғониш даври илми ривожидан умумий мерос — қадимги юнон илмий фалсафий меросининг роли ниҳоят муҳимдир. Мусулмон Шарқида мазкур мерос қадимги Шарқ халқлари — Миср, Месопотамия, Эрон, Ҳиндистон, Хитой маданий меросидан фойдаланиш билан боғланган.

Оврупода эса юнон илмий-фалсафий мероси қадимги юнон мутафаккирлари Аристотель, Сократ, Гален, Эвклид каби асарларининг, аввало, араб тилидаги таржимаси орқали маълум бўлди. Италия, Испания каби мамлакатларда қадимги юнон илмий-фалсафий меросидан фойдаланиш араб тилида яратилган умумий илмий меросдан, жумладан унинг муҳим қисми бўлмиш илк ўрта асрда Урта Осиёда шаклланган ва асосан араб тилида яратилган илмий-фалсафий меросдан фойдаланиш билан узвий боғланиб кетган эди.

7. Уйғониш маданияти, жумладан Яқин Шарқ ҳамда Урта Осиё Уйғониш маданиятининг асоси унинг инсонпарварлик характеридир: инсон, инсоний ақл, ҳис-туйғу, инсон маънавий бойлигини эгаллаш, уни ўртааср-

чилик маънавий биқиқлигидан қутултириш ва янада бойитиш, юксалтириш масалалари Уйғониш маданиятининг марказида туради.

Урта Осиё Уйғониш маданиятини икки босқичга бўлиш мумкин: а) X—XII асрлар ҳамда б) XIV—XV асрлар маданияти.

Мўғуллар истилоси Урта Осиёдаги маданий кўтаринкиликка катта зарба берди, лекин мўғуллар истилосидан қутулиб, Темур бошчилигида яна мустақилликни қўлга киритиш, йирик, мустақил феодал давлатининг вужудга келиши Урта Осиё, Хуросонда узилиб қолган маданий юксалишнинг етук даражага эришуви ва миллий маданият, миллий тилнинг янада юксалиши билан яқунланишига олиб келди.

* * *

XIV асрнинг ўрталарида Урта Осиё тўхтовсиз ўзаро низода бўлган майда феодал ҳокимликлари, иқтисоднинг тушкунлиги, сиёсатда қатъиятсизлик ва турлитуманлик билан характерланар эди. Шундай шароитда Амир Темур (1336—1407) ҳокимияти вужудга келиб, ижтимоий жараёнда тезда кўзга ташланди ва мамлакат ҳаётида жуда катта роль ўйнади. Амир Темурнинг фаолиятини 2 даврга бўлиш мумкин: Биринчи даврида Чигатой улусининг турли амирлари хизматида бўлиб, сўнг ўзи қўшин тўплаб мамлакатни мўғуллардан озод қилиш ва бирлаштириш учун кураш олиб борди ва Мо-вароуннаҳрда, Хуросонда катта мустақкам давлат барпо этди. Ҳаётининг иккинчи қисмини деярли умрининг охирига қадар турли шарқ мамлакатларини қарам этишга қаратилган уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик ҳарбий юришларга бағишлади ва бунинг натижасида Эрон, Туркия, Ироқ, Шимолий Ҳиндистон каби қатор Шарқ мамлакатларини забт этиб ўзига қаратди ва улкан империя яратди. Темур ўз фаолиятида давлатни мустақкамлаш, уни бошқаришни мукаммаллаштириш, қуриш-қурилиш, ободончилик, суғориш, савдо йўлларини кенгайтириш ишларига катта эътибор берди. Бевосита унинг раҳбарлиги ва ташаббуси билан ёзилган «Темур тузуклари» мустақкам давлат ва қонунчилик ҳамда давлатни қатъийлик билан бошқаришни маълум қоида-тартиблар асосида олиб боришга бўлган ҳаракат тимсолидир. Унда давлатни бошқаришда, мустақкамлаш ва фаолиятини таъминлашда зарур бўлган вазифа ва ижрочилар тизими ўз феодал даври

учун намуна шаклида аниқлаб берилгандир. Темур ўзининг Мовароуннаҳрдаги фаолиятида шаҳарларни обод этиш, кўркем бинолар, саройлар, масжидлар, мадрасалар қуриш ишига катта эътибор берди. Бошқа ўлкалардан ҳунармандлар, усталар, меъморлар, бинокорларни таклиф этиб ишлатди. Элчилик ишлари ҳам ривож топди. Темур давлатининг маркази бўлган Самарқанднинг қиёфаси тамоман ўзгариб, Шарқнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланди.

Темурийлар даврида давлат иккига ажратилиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда идора этилди. Самарқанд ва Ҳирот уларнинг маркази бўлиб хизмат қилди. Айниқса Темур давлатида Шоҳрух, Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро даврларида маданият ривожини учун кенг имконият яратилди. Улуғбек ва Ҳусайн Бойқаронинг ўзлари бевосита илм ва шеърият билан ҳам машғул бўлдилар.

Бу давр — XIV асрнинг охири ва XV асрни Ўрта Осиё тарихида сўнги Ўйғониш даври деб айтиш мумкин. Ўрта Осиёдаги IX—XII асрлардаги илм-фан, маданиятнинг гуркираб яшнаши араблар истилосидан қутулиб ерли мустақил давлатлар вужудга келишидек ижтимоий-сиёсий заминга асосланган бўлса ва Ўрта Осиё халқлари тарихида илк Ўйғониш даврини ташкил этган бўлса, XIV аср охири ва XV аср мўғуллар мустақиллаштирилган қутулиб ерли йирик мустақил феодал давлатининг шаклланиши ва ривожини асосида маданиятда яна кўтарилиш ва кескин ривож рўй берди. Бу кўтарилиш аввал маданият ютуқларга, уларни янада юксалтириш ва замона маънавий талаблари асосида янгилаш натижасида вужудга келди. Бу даврда араб тили дин тили бўлиб қолсада, унинг таъсир доираси анча торайди. Илм ва шеърият тили сифатида туркий тил ва форс тили асосий роль ўйнади. Бу даврда ислом дини қонун-қоидалари, талаблари диний доира ва диний маросимларда, мадраса, масжидларда ва бошқа шунингдек давлатчилик ҳукумат тизимларида ўз кучини сақлаб қолган бўлсада, маънавиятда, ахлоқ-одоб, илм-фан, санъат, шеъриятда зиёлилар ва ҳунармандлар фаолиятида тасаввуф ва айниқса унинг Ўрта Осиёдаги муҳим йўналиши бўлмиш нақшбандия таъсири кучайди.

Темур ва темурийлар даврида нақшбандия кенг тарқалиб тарғиб этилди, темурий зодагонларнинг кўпчилиги, шоир, олим, фозил ҳунарманд, косиблар бу таълимотга эргашдилар. Темурийлар даврида бу таълимот-

нинг назариётчиси ва шайхи бўлиб Хўжа Аҳрор Вали (1404—1490) ном қозонди.

Бу даврда турли илмий ва илмий ўқитиш муассасалари ҳам барпо этилди. Темурнинг айрим ўғил набиралари унинг ишини давом эттириб Самарқандга турли ўлкалардан олим-фозилларни тўпладилар, илмий жамоа вужудга келди. Бу жамоаларда фаннинг турли соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борилди. Самарқандда бутун Шарқда машҳур бўлган обсерватория яратилиб юлдузлар ва осмон жисмлари ҳаракатини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борилди. Ҳаттотлик, китоб кўчириш, мусиқа асбоблари яратиш, кулолчилик, тиббиёт ва табиблик санъати, ахлоқшунослик ривож топди. Тарих илми, тарихшунослик соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди.

Маънавиятнинг турли соҳалари ривожига махсус маблағлар ажратилди, уларнинг изчил тараққиёти диққат марказда бўлди. Бу давр маданиятининг ривожига аввалги маънавий ютуқларга, қадимги юнон олимлари Аристотел, Платон, Эвклид, Птолемей, Гален, Гиппократ кабилар илмий асарларидан фойдаланиш, маданий меросимиз Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Замахшарий кабиларнинг асарларини кенг ўрганиш катта аҳамиятга эга бўлди.

Бу давр жуда кўп машҳур давлат арбоблари, олимлар, қурувчилар, санъаткорлар, шоир кабиларни яратолдики, уларнинг ҳар бирисининг мероси, ижоди, истеъдодини махсус ва чуқур тадқиқ этиш мумкин.

Бу даврда Самарқандда Мир Сайид Жўржоний, Умар Тафтазоний, Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Мунший, Бадриддин Аҳмад, Жалол Хокий кабилар турли фанлар соҳасида ижод этдилар. Абдураззоқ Самарқандий, Хофиз Абрў, Шарафиддин Али Яздий, Фозих Хавафий каби тарихчилар ўша давр тарихини ёзиб қолдирдилар. Мирхонд ва Хондамир каби тарихшунослар ўз асарлари билан машҳур бўлдилар. Бу даврда тиббиёт, риёзиёт, хандаса, жуғрофия, фалакиёт, тарих, мантиқ, фалсафа, ахлоқшунослик каби илмлар ривож тоиди. Адабиёт ва санъат соҳасида ҳам мислсиз ютуқларга эришилди. Бу даврда Лутфий, Жомий, Дурбек, Гадоний, Хофиз Хоразмий, Саккокий каби шоир-ёзувчилар ўз асарлари билан машҳур бўлдилар. Мусиқа соҳасида Абдуқодир Наи, Ҳусайн Удий, Нажмиддин Кавкабий, Шоҳқуми Гижжакий кабилар кенг ном қозондилар. Бу даврда яшаб ижод этган Беҳзоднинг расомлик мактаби бутун Шарққа машҳур бўлди. Бу улур-

ларнинг ичида энг улуғлари ҳақида гап борса албатта биринчи навбатда саркардалик, давлат арбоби бўлиш, уни бошқариш, қонунчиликни ўрнатишда Амир Темур номи бутун оламга машҳур бўлганидек табиий фанлар— илм-фан соҳасида Мирзо Улуғбек, шеърятда Алишер Навоий бу давр ва ўз халқи довруғини оламга таратдилар ва тарихда келажак авлодлар учун ўчмас из қолдирдилар.

Темур вафотидан сўнг унинг ўғли Шоҳрух Хуросонда, Улуғбек Мовароуннаҳрда 1411—1449 йилларда ҳукмронлик қилди.

Улуғбек ҳукмронлик қилган даврда Мовароуннаҳр шаҳарлари, хусусан давлат маркази Самарқандда жуда катта маданий ўзгаришлар рўй берди. Самарқанд, Бухоро, Гиждувон, Марвда мадрасалар, хайрия муассасалари барпо этилди. Бибиҳоним масжиди, Амир Темур мақбараси, Шоҳи Зинда ансамбли қурилишлари охирига етказилди, жуда кўп карвонсарой, тим, чорсу, ҳаммомлар қурилди. Улуғбек Самарқандга турли тиллардаги кўп китобларнигина эмас, турли соҳада иш олиб борувчи 100 дан ортиқ олимларни ҳам олиб келиб, уларнинг илмий ишларига шароитлар яратди. У ўз она туркий тилидан ташқари араб, форс тилларини яхши билар ва турли мамлакатдан келган олимлар иштирокида илмий мулоҳазалар олиб борар эди. Улуғбек яратган мадраса, расадхона, кутубхона, тўплаган олимлар уюшмасининг илм-фан, маданият соҳасидаги фаолиятини назарда тутиб уларни Улуғбек академияси деб атамоқ мумкин.

Улуғбек илм-фаннинг ривожига жуда катта эътибор берди ва ўзи ҳам давлатни бошқариш ишлари билан бир қаторда турли илмлар, хусусан фалакиёт, риёзиёт, тарих фанлари соҳасида чуқур тадқиқотлар олиб борди. Улуғбек тиббиёт ва мусиқа билан ҳам яқиндан қизиққан, шеърлар ёзган.

Улуғбек даврида кўпгина илмий тарихий асарлар араб ва форс тилларидан эски ўзбек тилига таржима этилган ва турли шарқ тилларида китоблар тўплашга эътибор берилган. Улуғбек ташкил этган бой кутубхонада турли фанларга оид 150 мингдан ортиқ жилдли китоблар мавжуд бўлган.

Лекин Улуғбекни олим—тадқиқотчи сифатида бутун жаҳонга машҳур этган иши — бу узоқ йиллар давомида юлдузлар оламини кузатиш натижасида яратган астрономик жадвали «Зижи Кўрагоний» ёки «Зижи Улуғбек» деб номланувчи катта ҳажмли асаридир.

Бу йил Улуғбек таваллудининг 600 йиллик тўйини ўтказиш ва 1994 йилни Улуғбек йили деб эълон этиш — бу халқимизнинг жаҳон маданияти олдида турган улкан вазифасидир.

Президентимиз Ислам Каримовнинг бу борадаги фармони зиёлиларимиз, илмий жамоатчилигимиз олди-га буюк ватандошимиз, халқимизни жаҳонга машҳур этган Мирзо Улуғбек юбилейини олий даражада ташкил этиш ишига янги масъулиятлар қўяди. Буни биз халқимиз, тарихимиз, ўтмиш аجدодларимиз олдидаги қарзимиз, ёш келажак авлодни янги мустақил давлатимиз — Ўзбекистоннинг тараққиётини, буюк давлатлар қаторидан ўрин олишини таъминлай оладиган қилиб етиштиришдаги муҳим бурчимиз деб билишимиз зарур.

* * *

Ҳар бир халқ тарихида шундай даврлар бўладики, бу даврлар халқнинг истеъдоди, маънавий даражаси, ақлий қобилиятини бутун жаҳон миқёсига олиб чиқади ҳамда жаҳон маданияти ривожига ажралмас ҳисса бўлиб киради. Бундай даврларнинг қиммати ниҳоятда муҳим тарихий воқеаларнинг рўй бериши ҳамда буюк арбоблар, талант эгалари, мутафаккирларнинг фаолияти ва қолдирган мероси билан ўлчанади.

Бизнинг халқимиз тарихида бундай давр Уйғониш даври ва унинг маданияти бўлди.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Уйғониш даври маданияти ва Урта Осиё	9
Урта Осиёда араблар истилоси ва ислом динининг тарқалиши	14
Маданий алоқалар ва маданият ривожини	22
Санъат	26
Бадий адабиёт	34
Фарс-тожик тилидаги адабиёт	39
Туркий тилдаги адабиёт	43
Илоҳиёт, диншунослик	47
Фан. Табиатшунослик, фалсафа ва гуманитар илмлар	50
Тасаввуф	59
Хулоса	69

Музаффар Хайруллаев
КУЛЬТУРА ПЕРИОДА РАННЕГО РЕНЕССАНСА
В СРЕДНЕЙ АЗИИ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир
хайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Мухаррир *Х. Зарипова*
Мусаввир *В. Владимиров*
Техмуҳаррир *А. Шепельков*
Мусаҳҳиҳ *С. Зокирова*

ИБ № 6465

Теришга берилди 6.07.93. Босишга рухсат этилди 15.04.94. Қоғоз бичими 84×1/32.
Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма т. 4,2. Ҳисоб-нашриёт
т. 4,0. Босмахона қоғози. 50000 нусха. Буюртма 185. Келишилган нархда.

ЎЗР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎЗР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, акад. Х. Аб-
дуллаев кўчаси, 79.

www.ziyouz.com kutubxonasi